T.C.

OKAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

İSTANBUL ERMENİ CEMAATİ'NDE KÜLTÜRÜN KUŞAKLARARASI AKTARIMI VE KORUNMASI

Hale Zeynep AĞACAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
TOPLUMSAL VE KÜLTÜREL ÇALIŞMALAR

DANIŞMAN

Dr. Öğr. Üye. İLKER ÇAYLA

İSTANBUL, Kasım 2021

T.C.

OKAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Hale Zeynep AĞACAN

182016003

YÜKSEK LİSANS TEZİ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
TOPLUMSAL VE KÜLTÜREL ÇALIŞMALAR

Tezin Enstitüye Teslim Edildiği Tarih: 26.12.2021
Tezin Savunulduğu Tarih: 26.11.2021

Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üye. İlker Çayla - İstanbul Okan Üniversitesi

Diğer Jüri Üyeleri: Prof. Dr. Esra Köten - İstanbul Okan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üye. Nazlı Beril Özer Tekin - Doğuş Üniversitesi

İSTANBUL, Kasım 2021

ÖZ

Bu tez yüzyıllardır bu topraklarda yaşayan Ermenilerin kültürlerinin nasıl eridiği ve yeni gelen kuşakların değişen yaşam koşulları içerisinde nasıl asimile olduklarını incelemektedir. Ermenilerin Anadolu'da varlık göstermeye başladıkları ilk dönemlerden günümüze kadar gelen tarihsel süreç ele alınmış, 1915 ve sonrasındaki tarihsel ve politik sürecin Ermeni cemaati üzerindeki etkileri, bu etkilerin, toplum içerisinde yaşadıkları baskıların kendi kültürlerini yaşamalarında nasıl bir etkisi olduğu araştırılmıştır. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte kültürel asimilasyon biraz daha hızlanmış, kamusal alanda Türkçe konuşma zorunluluğunun getirilmesi, gayrimüslim vatandaşlara karşı uygulanan ayrımcı devlet politikaları, toplum içerisinde oluşan huzurluk ve güvensizlik hali gayrimüslim vatandaşlar için kendi topraklarında yaşamayı daha da zor bir hale getirmiştir.

Araştırma kapsamında tarihsel anlamda mümkün olduğunca geriye gidip üst kuşak vatandaşlardan bu ayrımcı devlet politikalarının hem günlük hayatlarındaki hem de sonraki süreçlerdeki etkileri ve kendi içlerinde cemaat içi ilişkilerini, kültürlerini nasıl koruduklarını ve nasıl aktardıkları incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Ermeni, Ermeni cemaati, kültür, azınlık, azınlık olma, azınlık politikaları, 1915 olayları, Lozan anlaşması.

ABSTRACT

This thesis examines how the culture of the Armenians who have been living in these lands fo centuries have melted down and how the new generations have been assimilated in the changing living conditions. The historical process from the first periods when Armenians started to show up in Anatolia to the present day has been discussed, and the effects of the historical and political process on the Armenian community in 1915 and after, and how these effects, the pressures they experienced in the society, on living their own culture were investigated. With the proclamation of the Republic, cultural assimilation accelerated, the obligation to speak Turkish in public, discriminatory state policies against non-Muslim citizens, and the state of peace and insecurity in the society made it more difficult for non-Muslim citizens to live in their own lands.

Within the scope of the research, the effects of these discriminatory state policies on the upper generation citizens, both in their daily lives and in the later process, were examined by going back as far as possible in the historical sense, and how they preserved and conveyed their intra-communal relations and culture were examined.

Keywords: Armenians, Armenian community, culture, minority, being minority, minority politics, 1915 events, Lausanne Treaty

İÇİNDEKİLER

ÖZ…….....i

ABSTRACT…….....ii

GİRİŞ…….....1

1.1 Araştırmanın Sorunsalı ve Amaç…..…….....3

1.2 Araştırmanın Kapsamı…….…….....4

1.3 Araştırmanın Saha Süreci ve Sınırlıklar……5

1.4 Araştırmanın Yöntemi……..7

1.5 Araştırmanın Önemi……..8

2. TARİHSEL ARKA PLAN: ERMENİ MİLLETİ'NİN KÖKENLERİ

2.1 Ermeni Milleti'nin Kökenleri.....9

2.2 Ermeni Kilisesi ve Patrikhane.....11

2.3 Osmanlı Döneminde Ermeniler.....17

2.4 Osmanlı Dönemi Sosyal Hayat.....22

2.5 1915 ve Ermeni Pogromu'na Giden Süreç.....30

2.6 Ulus - devlet Fikri, Ulusçuluk….....34

2.7 Cumhuriyet Döneminde Ermeniler.....40

3. KAVRAMSAL ARKA PLAN: KÜLTÜR KAVRAMI VE TANIMI

3.1 Kültür Kavramı ve Tanımı.....52

4. İSTANBUL ERMENİLERİ'NDE CEMAAT İÇİ İLİŞKİLER, SORUNLAR, DİN, KİLİSE VE PATRİKLİK İLİŞKİSİ

4.1 Cemaat İçi Dayanışma İlişkileri.....58

4.2 Cemaat İçi Sorunlar.....68

4.3 Din, Kilise ve Patriklik Makamı.....73

5. İSTANBUL ERMENİ CEMAATİ'NDE KÜLTÜRÜN KORUNMASI VE KUŞAKLARARASI AKTARIMIN SAĞLANMASI

5.1 Kültürün Korunması ve Kültürel Aktarım.....80

5.2 Ermeni Dili'nin Kültür İçerisindeki Önemi…….....….80

5.3 Din Kavramı….....…90

5.4 Ermeni Müziği……..92

5.5 Ermeni Mutfağı…….94

5.6 Ermeni Toplumun Törenler, Ritüeller ve İbadetler……..97

5.7 Karma Evlilikler……..102

5.8 Kamusal Alanda Ayrımcı Pratikler, Benzerlikler ve Farklılıklar.....111

5.9 Kültürün Aktarılamama Sorunu…….125

6. SONUÇ.....126

7. YARI YAPILANDIRIMIŞ GÖRÜŞME FORMU.....….....133

8. GÖRÜŞÜLENLER…….134

9.KAYNAKÇA……...135

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e geçiş esnasında çokkültürlü bir yapının bırakılıp ulus – devlet fikrinin benimsenmesi ve yeni kurulan cumhuriyetçi rejimin toplumu tek bir ortak dil ve kültür altında toplama fikri nüfus bakımından azınlık durumunda olan milletler için dil ve kültürlerini koruma ve yaşatma anlamında sıkıntı yaşamalarına sebep olmuştur. Gellner, ulusçuluk çağında bir çok devletin kendi içlerinde sahip oldukları çok sayıdaki kültürün içerisinden bir seçim yaptığını, yeni bir dil ve geleneğin icat edildiğini, oldukça hayali, eskiye ait olduğuna inanılan bir takım saf özelliklerin ortaya çıkarıldığını söyler. Ulusçuluk daha önceleri küçük gruplar tarafından yerel düzeyde kendilerine özgü bir biçimde yeniden üretilen folk kültürlere dayalı karmaşık yapısı yerine toplumun tümüne hakim olacak ortak bir yüksek kültür ortaya çıkarmaya çalışır (Gellner: 2018, 140). Ulus – devlet kurgusu genellikle bir etnik kimlik, ortak bir geçmiş, ortak bir söylenceler ve anılar dizini, ulusal bir marş, ataların uğruna öldüğü bir toprak parçası, ulusal bir ekonomi ile birlikte yasal haklar ve ödevler bütünü gibi objektif unsurlar üzerine inşa edilir (Kaya – Tarhanlı: 2005, 42).

Ortak bir yüksek kültürün, kimliğin ve tarihi bir bilincin ortaya çıkarılması da yukarıda belirtildiği gibi azınlık alt kültürlerin ve kimliklerin zaman içerisinde erimesine sebep olur. Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze gelen tarihsel süreçte nüfus bakımında azınlık gruplara ait olan bu kültürlerin nasıl eridiği ve bu erimeye nasıl dayandıkları bu çalışmanın temel araştırma konularındandır. Tez kapsamında araştırma konusu olarak Ermeni kültürü seçilmiştir ve araştırma İstanbul'da yaşayan Ermeni vatandaşlar ile sözlü mülakat şeklinde yapılmıştır. Görüşmelerin çoğunun 35 ve üzeri vatandaşlarla yapılması tezin gidişatı

açısından daha faydalı olmuştur. Genç kuşak vatandaşlarla yapılan görüşmeler kültürün nasıl erimeye başladığı konusuna katkı sağlamıştır. Kültür kavramı içerisinde özellikle dil kavramının üzerinde durulmuş ve Ermenicenin kültür gibi zaman içerisinde erimesinin cemaat üzerindeki etkileri araştırılmıştır.

1.1 Araştırmanın Sorunsalı ve Amacı

"Bugün çoğunluk içerisinde azınlık bir grup olarak görülen Ermeniler, hakim kültür içerisinde kendi kültürlerini nasıl korurlar, nasıl aktarırlar ve cemaat içerisinde ilişkilerini nasıl devam ettirirler?" sorusu bu tezin ana sorunsalıydı. Hızlı değişen bir toplumda, Ermeni cemaatinin azınlık bir grup olması, hakim kültür içerisinde kendi kültürlerini ayakta tutmak için neler yaptıkları, genç kuşaklara nasıl aktadıkları, yaşadıkları zorluklar ve genç kuşakların kendilerine aktarılan kültürel pratiklere karşı tutumlarının nasıl olduğu gibi sorulara cevap bulunmaya çalışılmıştır. Kültürel aktarımın üst kuşaklardan alt kuşaklara nasıl yapıldığını anlamak adına tez çalışması büyük oranda Ermeni kültürüne hakim olan ve toplumsal - politik olaylar hakkında daha çok bilgi sahibi olduğu gözlemlenen 30 yaş ve üzeri Ermeni vatandaşlarla yapılmıştır. Tez kapsamında 30 yaş altı iki kişiyle görüşülmüş ve onların kendi kültürlerine, inançlarına karşı tutumları incelenmiş ve toplum içerisinde üst kuşakların maruz kaldıkları ayrımcılık ve ötekileştirmeye maruz kalıp kalmadıkları gözlemlenmiştir.

Ermeni kültürünün nasıl yaşatıldığı ve aktarıldığı konusunun yanında toplum içerisinde diğer gruplar tarafından nasıl görüldükleri, Ermeni kimlikleri üzerinden yaşadıkları problemler, geçmişte yaşanan acı tecrübelere karşı tutumları, bunları nasıl değerlendirdikleri ve geçmişten günümüze toplumun gayrimüslim azınlıklara karşı

tutumlarının ne oranda değiştiği öğrenilmeye çalışılmıştır. Tezin ana sorunsalını kültürün korunması ve aktarımı oluşturduğu için Ermeni kimliği ve kimlik üzerinden yaşadıkları sıkıntılar, maruz kaldıklar önyargılar tezin sadece ilgili kısımlarını kapsamıştır. Çalışmanın büyük kısmı kültür kavramı, Ermeni cemaati için kültürün ne olduğu ve önemi üzerinden devam etmiştir.

Kuşaklararası kültürel aktarımın nasıl yapıldığı ve ne oranda başarılı olduğu bu tez çalışmasının ana sorunsalını oluşturuken, daha önce herhangi bir Ermeni vatandaşla tanışmamış ve cemaate dair pek fikri olmayan biri olarak, Ermenilerin kendi içlerinde nasıl yaşadıkları ve 1915'ten beri devam eden süreçte, kendileriyle ilgili topluma, medyaya yansıyan haberlere karşı tutumları ve görünenin dışında aslında nasıl bireyler oldukları da cevabını bulmaya çalıştığım diğer sorulardı.

Çalışma boyunca Ermeni cemaati için kültürün önemi ve kültür koruma stratejileri araştırılmış, kültür aktarımında yaşadıkları sıkıntılar ve bir alt kuşakların Ermeni kimliğini ve kültürünü nasıl ele aldıkları irdelenmiştir. Hem literatür çalışması hem de saha çalışması üzerinden Ermeni cemaatinin kendi kültürleri aracılığıyla kendilerini nasıl tanımladıkları ve kültürlerinin aslında kimliklerinin neden büyük bir kısmını kapsadığını gösterilmeye çalışılmıştır, araştırma bu kapsamda ilerlemiştir.

1.2 Araştırmanın Kapsamı

Bu tez çalışmasına en çok katkı sağlayan Ermeni cemaati üzerine yazılmış olan yüksek lisans ve doktora tezleri oldu. Ermeni cemaati üzerine çeşitli konularda yazılan bu tezler hem çalışmanın kültürel aktarımla ilgili olan kısmına katkı sağladı hem de izlenebilecek yöntem hakkında fikir verdi. Cemaat üzerine en çok araştırma yapılan konu Ermeni ya da

gayrimüslim kimliğinin inşası ve kimlik koruma stratejileri olmuştur. Kültürel aktarım konusunda bu tarz bir çalışmanın yapılmaması araştırmanın izleyeceği yol konusunda daha özgür olmasını sağlamıştır. Araştırmanın tarihsel arka planı, Ermeni milletinin etnik kökenleri hakkında bilgi vermektedir. Anadolu topraklarında varlık göstedikleri ilk andan günümüze kadar geçirdikleri tarihsel süreç araştırmanın ilk kısmını oluşturmaktadır. Tarihsel arka plan aynı zamanda Anadolu topraklarında Türklerin ve Ermenilerin yüzyıllar boyu beraber yaşamaları sonucunda ortaya çıkan birlik, beraberlik ve ortak paylaşılan kültür hakkında da fikir verecektir. Günümüzde özellikle Anadolu'daki Ermeni kültürünün Türk kültüründen ayrılamaması ve Anadolu'dan göç edip İstanbul'a gelen Ermenilerin, kendi dillerini Türkçeyle karışık bir şekilde konuşmalarının sebebi de bu beraber yaşama durumudur.

Araştırmanın ikinci kısmını kuramsal arka plan oluşturmaktadır. Bu kısımda kültür kavramının tanımı yapılmaya çalışılmış ve kültür kuramlarına girilmiştir. Üçüncü kısım Ermeni cemaatinin grup içi dayanışma ilişkilerini incelemektedir. Bu bölümde cemaat içi yardımlar, cemaati bir arada tutan unsurlar, ayrışmalar, cemaat bireyleri için din ve kilise kavramının ne anlama geldiği konuları irdelenmiştir. Son kısımda ise cemaat içi kültürel aktarımın nasıl yapıldığı konusu incelenmiştir. Bu kısımda Ermeni kültürünün içini dolduran kavramlar, kültür denilince akla ne geldiği, kültürel aktarımın nasıl yapıldığı ve kuşaklarası benzerlikler ve farklılıklar anlaşılmaya çalışılmıştır.

1.3 Araştırmanın Saha Süreci ve Sınırlıklar

İstanbul Ermeni cemaati üzerine yapılan bu araştırmanın ilk iki bölümünü literatür çalışması oluşturuken, üçüncü ve dördüncü kısmını saha çalışması oluşturmaktadır.

Saha çalışması kapsamında ilk görüşme Eylül 2020'de son görüşme ise Nisan 2021 tarihinde yapılmıştır. Bu süreçte araştımanın saha sürecini etkileyen bir çok olay olmuştur. 27 Eylül'de Ermenistan ve Azerbaycan arasında yeni bir krizin çıkması, devletin bu süreçte Azerbaycan'ı destekleyip Ermenistan aleyhine söylemlerde bulunması, Türkiye'de yaşayan Ermenilerin konuyla bağlantıları olmamasına rağmen hedef tahtasına oturtmuştur. Bu süreçten sonra iki ülke arasında bir aydan fazla bir süre devam eden kriz, İstanbul'da patrikhanenin etrafında protestoların yapılması, Ermeni vatandaşların evlerinde ve iş yerlerinde tehdit almaları, tezin saha çalışmasını sekteye uğratmıştır. Kriz süresince, çalışma kapsamında iletişime geçilen İstanbul Ermeni cemaatinden vatandaşlar kendilerini güvende hissetmediklerini ve tehditler aldıklarını belirterek görüşmeleri iptal etmişlerdir.

Cemaat içerisindeki bu kapanma uzun bir süre devam etmiş ve saha çalışması için yeni görüşmecilerin bulunması zor olmuştur. Krizin devam ettiği süreçte pandemi dolayısıyla kısıtlamaların gelmesi, cafe ve restoranların kapanması, seyahat kısıtlamasının gelmesi saha çalışmasının ertelenmesine sebep olmuştur.

Bu tez çalışması kapsamında İstanbul Ermeni cemaatinden sekiz kişiyle görüşülmüştür. Saha çalışmasının başında mülakat için belli bir sayı sınırı konulmamıştır fakat mülakatlar sırasında karşılaşılan zorluklar çalışmayı sekiz kişiyle sınırlandırmıştır. Araştırma sırasında görüşülen Ermeni vatandaşlardan en genç olanı 22, yaşı en ileri olanı ise 66 yaşındadır.

İlk görüşmeciyle sosyal medya üzerinden bağlantı kurulmuş, birkaç görüşme bu şekilde devam etmiş, Ermenistan – Azerbaycan krizinin araya girmesinden sonra tekrar bağlantı kurmak için Bakırköy'de uzun süredir berberlik yapan bir Türk esnaftan yardım istenmiştir. Kendisinin yardımıyla mülakatlar devam etmiş, kriz sürecinin atlatılmasından sonra yapılan ilk görüşme Bakırköy Türk Musikisi Koro Şefi Dicle Derman ile olmuştur.

Görüşme için bizi Bakırköy'deki ofisinde ağarlamış ve görüşmeden sonra arkadaşlarıyla bize kısa bir konser vermiştir. Kendisiyle sadece bir kere görüşmemize rağmen cemaatle ilgili diğer görüşülenlerden edinmediğim bilgileri edinmiş ve bir sonraki görüşme için sözleşmiştik. Maalesef kendisi görüşmemizden bir ay sonra korona virüse yakalanması sebebiyle vefat etmiştir.

Araştırma sırasında Varlık Vergisi, 20 Kur'a askerlik yasası, 6-7 Eylül olayları ve 1915 pogromuyla ilgili görüşülenlerden bilgi alınmak istenmiştir ama bu konular cemaat için büyük bir hassasiyet taşıdığı için konuşmak istememişlerdir. Görüşülenlerden birinin babası 1915'in canlı tanıklarındandı. Görüşme sırasında babasından kendisine aktarılanları bizimle paylaşmak istemiştir fakat babasının hatıralarını anlatırken ağlamaya başlaması üzerine konuyu kapattık. Araştırmanın saha süreci boyunca 1915'i birebir yaşamış görüşmecilere ulaşıldı fakat pandemi süreci ve görüşmecilerin ilerleyen yaşları bu görüşmelerin yapılmasına engel olmuştur.

1.4 Araştırmanın Yöntemi

Cemaat üyeleriyle yarı yapılandırılmış mülakat yapılmış, açık uçlu sorular sorulup konuyla ilgili derinlemesine bilgi edinilmeye çalışılmıştır. Açık uçlu sorular görüşülen vatandaşları verecekleri cevaplar konusunda sınırlandırmamış ve görüşmeler, görüşülen vatandaşların verdiği cevaplara göre ilerlemiştir, bazı sorular konu dışı kaldığı için çıkarılmıştır. Verilen cevapların kodlaması yapılırken, anlam karmaşasına sebep olmayacak şekilde mümkün olduğunca kendi kullandıkları günlük dile sadık kalınmıştır. Görüşmeler sırasında mülakat yapılan cemaat üyeleri bazen konudan uzaklaşıp başka konulara geçmişlerdir.

Sorulan sorularla bağlantısı olmayan bu kısımlar tezin yazım aşamasında konu dışı bırakılmış ve sorularla bağlantılı kısımlar dahil edilmiştir.

Bu çalışma için yarı yapılandırılmış mülakatın tercih edilmesinin en önemli sebeplerinden biri görüşülen vatandaşların cevaplar konusunda daha özgür olmalarını sağlamaktı. Diğer bir sebep ise kültür kavramının klasik tanımları yapıldıktan sonra Ermeni kültürünün ne olduğu ve içini nasıl doldurdukları gibi konuların cemaat üyelerinin verdiği cevaplara göre şekillenmiş olmasıdır. Çalışma boyunca kültür kavramının cemaat için ne anlam ifade ettiği ve kültürün nasıl aktarıldığı veya aktarılamadığı gibi konular mülakat yapılan vatandaşların bu açık uçlu sorulara verdikleri cevaplarla doldurulmuş ve araştırmanın içerik olarak daha zendin hale gelmesini sağlamıştır.

Genç kuşakların Cumhuriyet dönemine dair bilgilerinin görece daha az olması ve cemaatin yaşadığı sosyal ve siyasal problemlere uzak olmaları, mülakatların çoğunun bu konulara daha hakim oldukları gözlemlenen 30 yaş ve üzeri vatandaşlarla yapılmasına sebep olmuştur. Araştırma boyunca kuşak ayrımı, sosyal kültürel ve politik konularda hakim olunan bilgiye göre yapılmıştır. Bu konularda daha çok bilgiye sahip olan cemaat üyeleri üst kuşak, görece daha az bilgiye sahip olan cemaat üyeleri genç kuşak olarak adlandırılmıştır. Kuşak ayrımı yaşa göre değil sahip olunan bilgiye göre yapılmıştır. Çalışmanın tarihsel arka planında Ermenilerden millet olarak bahsedilirken, kültürel kısmında ise cemaat olarak ele alınmışlardır.

1.5 Araştırmanın Önemi

Bu tez çalışmasını şu ana kadar gayrimüslim cemaatler üzerine yazılan diğer yüksek lisans ve doktora tezlerinden ayıran en önemli özellik daha önce herhangi bir gayrimüslim

cemaat üzerine kültür odaklı bir araştırmanın yapılmamış olmasıdır. Gayrimüslim cemaatler üzerine yapılann araştırmaların büyük çoğunlığu kimlik kavramı üzerine odaklanmış, kültür kavramı ise daha çok yemek ya da müzik kültürü üzerinden ele alınmış, bu çalışmada olduğu gibi kültür kavramı farklı açılardan ele alan kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışma ise hem kimlik kavramı hem de kültür kavramı üzerine yapılmış, kültür kavramı, kimliğin bir bütünleyicisi olarak ele alınmıştır.

Kültür odaklı yapılan çalışmalar literatür çalışması üzerinden yapılmış ve bu çalışmada olduğu gibi cemaat bireyleriyle mülakat yapılmamış, onşların kendi kültürlerini nasıl yaşadıkları, sonraki kuşaklara nasıl aktardıkları ve kültürel asimilasyona karşı nasıl stratejiler uyguladıkları gibi konular araştırılmamıştır. İstanbul Ermeni cemaati üzerine hazırlanan bu çalışma da ise yukarıda bahsedilen konulara ek olarak cemaat içerisinde kültürün nasıl algılandığı, yaşandığı, cemaat için ne kadar büyük bir öneme sahip olduğu ve günlük yaşam pratikleri de ele alınmıştır.

Daha önce bu kapsamda bir çalışmanın yapılmamış olması bu çalışmayı izlenecek yöntem konusunda özgür kılarken, çalışmanın kültür ile ilgili kısmında referans alınacak bir araştırmanın olmaması bazı kısımların kısa tutulmasına sebep olmuştur. Bu tez çalışmasının kültür kavramını daha geniş kapsamda ele alması daha sonra kültürel çalışmalar alanında yapılacak çalışmalar için referans olması umulmaktadır.

Araştırmayla ilgili önemli olan bir diğer nokta ise yüzyıllar boyu Anadolu topraklarında bir arada yaşayan Ermenilerin ve Türklerin ortak bir kültür oluşturduğudur. Çalışmanın ilgili kısımlarında görüleceği üzere aynı topraklarda iç içe yaşama durumu bu iki milleti kültürel anlamda yakınlaştırmış ve Ermeni kültürünün hakim kültür içerisinde erimesini hızlandırmıştır.

2. TARİHSEL ARKA PLAN: ERMENİ MİLLETİ'NİN KÖKENLERİ

2.1 Ermeni Milleti'nin Kökenleri

Sosyal bilimciler milleti "sınırları açıkça belli bir toprak parçası üzerinde sürekli olarak yaşayan, aynı dili konuşan, hatta tercihen aynı dini ananelere bağlı olan, aynı kültüre sahip ve kuşaklar süresince ortak bir tarihi gelişme sonucu ortak bir biçim almış bulunan bir nüfus topluluğu" olarak tanımlamaktadır. Bu tanıma uygun olarak Ermenilerin köken olarak nasıl ve nerede oluştuğuna bakacak olursak "Ermenistan" ismi, coğrafi bir bölgeyi belirtmek için tarihin çok eski devirlerinden beri kullanılmıştır. Bugün "Ermeni" diye adlandırdığımız topluluğun kesin olarak bilinmemekle birlikte M.Ö.4. yüzyılın başlarında bu bölgeye Batı'dan gelip yerleştikleri tahmin edilmektedir. Bölgeye göçen Ermeniler kendilerini "Hayk" soyu diye isimlendirmiş ve üzerinde yaşadıkları topraklara "Hayasdan" adını vermişlerdir (Öke, 2012, s. 88).

Anadolu'daki en eski topluluklardan biri olan Ermenilerin kökenleri M.Ö. 400 yılına kadar gitmektedir ve devlet kurmak yerine topluluk halinde kurulmuş imparatorlukların yönetimi altında yaşamayı tercih etmişlerdir. Frigyalılarla birlikte Trakya tarafından Doğu Anadolu'ya göç ederek, uzunca bir süre Anadolu topraklarında, kendilerine özel belli bir dini ve alfabesi olmadan yaşayan Ermenilerin kökenleri tam olarak tesbit edilememektedir. Ancak bazı araştırmacılara göre Ermeniler, Frigyalılarla ortak kökene sahiptir. Bazı araştırmacılara göre Hititliler, bazılarına göre de Ermeniler, Urartularla köken birliği içerisindedir. Hatta bunlara sonraları Asurlular, Medler, İskitliler gibi medeniyetler de eklenmiştir. Dönemin etkin medeniyetleri olan Hitit, Urartu, Frigya, Asur ve sonraları Roma, Pers imparatorlukları arasında, pek çok araştırmacının fikir birliğine vardığı belki de tek nokta, Ermenilerin ne siyasi bir güçleri ne de devletleri ve ne de kendilerine ait

toprakları olduğudur (Külekçi, 2009, s. 18). Dolayısıyla Ermeniler birbirlerine politik bağlardan çok kültürel bağlarla bağlıdır. Bu durum ayrıca Ermeniler de bir vatana ait olma duygusunun yaşadıkları bölgeyle sınırlanmasına da sebep olmuştur.

Ermeni tarihi ve kimliği açısından en önemli kırılma noktalarından biri de M.S. 301 yılında Ermeni Krallığının Hristiyanlığı ulusal din olarak kabul etmesi ve Ermeni Apostolik Kilisesi'nin inşası olmuştur (Nisan, 1991, s. 135). Ermenistan, Hristiyanlığın yayılmaya başladığı ilk yerlerden biri olmuştur. Öncesinde ise Zerdüştlük inancı yaygındır. Ermeni krallığı Tiridat, Hrıstiyanlığı kabul ettikten sonra dönemin kralı kendi akrabalarından biri olan Gregor'u (bazı kaynaklarda "Krikor" olarak geçmektedir) piskopos olarak atamıştır. Ermeniler, Aziz Gregor'a, kendilerini İncil'in ışığı ile aydınlattığı için, "aydınlatıcı" anlamında "Lusavoriç" derler. Bu yüzden Ermeni kiliseleri, Gregoryan kilisesi olarak isimlendirilmiş ve Gregor'un öğretilerini takip edenler de etnik kökenine bakılmaksızın Ermeni olarak kabul edilmiştir. Pers İmparatoluğu'nun işgaliyle Ermeni krallığının yıkılmasından sonra ise Ermeniler İran'a ve Mezopotamya'ya sürülmüşlerdir (Tümer, Küçük, 1993, s. 278). Kaynaklarda geçen bir diğer bilgiye göre 1830'lu yıllarda Gregoryan tabiri Rus Çarı tarafından Rus tebası Ermenilerini tanımlamak için kullanılırken, bu isim giderek yaygınlamış ve "Lusavorij" yerine "Gregoryen" tabiri kullanılmaya başlanmıştır. (Güllü, 2013, s.8)

Apostolik kilisesinin inşasından sonra kilise, Ermeni milliyetçiliği ve kimliğinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu durum Ermeni toplumunun kilise etrafında toplanan ve örgütlenen bir millet haline gelmesine sebep olmuştur. Kiliseler aynı zamanda tarih içerisinde dünyanın birçok farklı yerine dağılmak zorunda kalan Ermeniler'i sosyal ve kültürel anlamda birbirlerine bağlamış ve aynı zamanda çoğunluk kültürleri içinde

erimelerine engel olmuştur. Böylece asimile olmadan kültürlerini yaşamaya devam edebilmişlerdir. Anadolu'nun Türkler tarafından fethinden önce, Ermeniler'in büyük çoğunluğu dini anlamda Doğu Roma İmaparatorluğu ile ayrışmalar yaşadıkları için baskı altında kalmış ve nüfusun büyük kısmı Doğu Anadolu'da yaşamaya zorlanmıştır. Türkler'in Anadolu'ya girişi ile bu baskı kalkmış ve daha rahat bir hayat sürmeye başlamışlardır (Kara, 2010, s. 133-134).

Kendilerine ait herhangi bir toprak bütünlüğü ya da devletleri olmayan Ermenilerin, alfabeleri de erken devirlerde oluşmamıştır. M.S.5. yüzyılda İncil'in Ermeniceye çevrilmesi ile Ermeni alfabesi sistemleştirilmiş olsa da, alfabenin, İncil'i Ermenciye çevirebilecek derecede bir güce nasıl ve ne şekilde ulaştığına dair pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Ermeni alfabesi ise Mezrop Maştots adında bir rahip ve dilbilimci tarafından oluşturulmuştur. Kutsal kitaplarının Yunanca'dan Ermenice'ye çevrilmesi de bu dilin daha hızlı kabul edilmesini ve halk arasında daha yaygın bir şekilde kullanılmasını sağlamıştır. Tarihi seyir içerisinde Ermeniler, devlet kuramasalar da hanedanlık boyutunda küçük krallıklar kurabilmişlerdir. Özellikle Kilikya Ermeni Krallığı, Ermenilerin belki de tarihleri boyunca kurdukları en önemli siyasi yapılanmadır (Külekçi, 2009, s.19).

2.2 **Ermeni Kilisesi ve Patrikhane**

Ermenilerin en yüksek dini makamı, bugünkü Ermenistan'ın başkenti Erivan yakınlarında bulunan Eçmiyazin'deki Eçmiyazin Katoğikosluğu'dur (Ermeniler en yüksek dini liderlerine, bir nev'i "papa" hükmünde olan "katoğikos" ünvanını vermişlerdir). Eçmiyazin Kilisesi'nin Ermeniler için önemli bir yeri vardır. Onlara göre, İsa, Eçmiyazin'e inmiş, Ermeni Kilisesi'ni kurmuş, onu Doğu ve Batı'daki kiliselerden ayrı olarak ortaya

çıkarmıştır. Ayrıca "Kutsal Yağ"ın yapıldığı "Sağ El" (Aziz Grigor'un "Sağ Eli") ve ilk havarilerden bazılarının mezarının orada bulunduğuna inanıldığı için Eçmiyazin ayrı bir öneme sahiptir. En eski ve en yüksek katoğikosluk merkezi, Eçmiyazin olmakla birlikte zamanla Van'da bulunan "Ahtamar" ve Adana yakınlarındaki "Sis"te de birer katoğikosluk merkezi teşkil edilmiştir. Bu katoğikoslukların altında da daha alt bir dini merkez olan patriklikler bulunmaktadır. Bunlar Kudüs ve İstanbul patriklikleridir. En geç tesis edilen dinî merkez de, İstanbul Patrikhanesi olmuştur (Tümer, Küçük, 1993, s. 278; Güllü, 2013, s. 7-8).

Tarih boyunca Ermeniler, kilise etrafında toplanıp bir araya gelen ve kilise çevresinde örgütlenen bir millet oldukları için kilise, Ermenilerin bir araya gelmesini sağlaması açısından önemlidir ve ayrıca yabancı ülkelerdeki örgütlü toplumsal yaşamın merkezi olmuştur. Bu durum Ermeni kilisesinin milli bir değer kazanmasını sağlamıştır. Ermeni kilisesinin kuruluşundan itibaren uzun bir süre Ermenistan'ın başkenti Vağarşabad (Üç Kilise) yakınlarında Eçmiyadzin'deki Katoğigosluk tarafından yönetilmiştir. Katoğigosluk daha sonra Ermenistan'ın yeni başkenti Dvin'e taşındı ve 931'e kadar burada bulundu. Bu tarihten sonra merkez çeşitli kentlere taşındı ancak 1292'deki Kilikya Ermeni Krallığı'nın başkenti Sis'e yerleşti. Sonunda 1441 yılında yeniden Eçmiadzin'e döndü ve günümüze kadar burada kaldı (Esayan, 2010, s. 8).

Hrıstiyanlığın bir mezhebi olan Ermeni Ortodoks Kilisesi, Rum Ortodoks Kilisesi ile ayrışma yaşamasına rağmen dini ritüelleri ve seremonileri konusunda iki kilise benzerliklere sahiptir. Gregoryan Kilisesi, İsa'ya tek bir tabiat yükler (ilahi ve insani tabiatların İsa'da birleştiğine inanırlar). Kendi piskoposlarına "Katolikos" ünvanını verirler. Toplu yapılan dini törenlerde ikram edilen şarap ve ekmeğin, İsa'nın kanı ve eti olduğuna

inanmazlar. Ayrıca ekmeğe maya, şaraba da su katmazlar. Evlerinde dini ikonalar ve İsa'nın figürlerini ya da resimlerini bulundurmazlar (Kara, 2010, s. 133-134; Küçük, Tümer, 1993, s. 280).

Konstantinapol'de bir Ermeni kilisenin varlığından söz eden korunabilmiş en erken belge 11. yüzyıl sonlarına aittir. Konstantinapol Ermenileri o tarihe kadar ayrı bir dini topluluk olarak kabul edilmiyordu çünkü çoğu Rum kiliselerinde ayine katılıyorlardı. Yüzyıl başlarında, İstanbul, Bursa, Kütahya ve diğer kentlerdeki Ermeniler artık kendi bölge pispokoslukları olacak kadar örgütlenmişlerdi. Sis'te toplanan Ermeni piskoposları kurulunda (1307) Konstantinapol'deki Ermeni toplumunu temsil eden "Stimbol Ermenileri Piskoposu Husig" adlı bir kişiden bahsedilir. 1391 yılından Ermenilerin artık Konstantinapol'deki iki kiliseleri, bir başpiskoposlukları, bir yerel piskoposları ve vaftiz, düğün cenaze ayinlerini yürüten birkaç semt pazarları vardı (Esayan, 2010, s. 8).

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethinden sonra, öncelikle şehirde yaşayan Rumlardan dinî gelenekleri çerçevesinde bir patrik seçmelerini istemiş, yeni patrik olarak seçilen Georgios Kurtesis Scholarius'un da "Gennadios" unvanıyla patrik olarak atanmasını onaylamıştı. Ardından patriklik idaresiyle ilgili bir ferman yayınlayan padişah, Gennadios'un kendisinden önceki patriklerin tüm haklarına sahip olduğunu, Osmanlı sınırlarında yaşayan Ortodoks ahalinin bundan böyle patriğin sorumluluğunda bulunduğunu, dinî davalarının eskiden olduğu gibi Patrikhane Ruhani Meclisi'nde görülmeye devam edileceğini, sahip oldukları bu hakların kendisinin destek ve güvencesinde olduğunu ifade etmişti (Shaw'dan akt. Güllü, 2021).

Fetihten sonra Ortodoks Rum cemaatine tanınan hukuk ve selahiyetlerin aynısı Ermeni ve Musevilere de tanınmıştı. Rum patriği Gennadios'u Osmanlı topraklarındaki Sırplar,

Bulgarlar, Ulahlar, Moldovyalılar ve Melkitler de dahil tüm dindaşları üzerinde dini ve sivil yetkilerle donattı. Fatih ayrıca 1461'de Bursa Ermeni Başpiskoposu Hovagim'i İstanbul'a davet etti ve kendisine "Patrik" ünvanı verdi; başpiskoposluk böylece Rum toplumu patriğiyle aynı düzeye çıkarılmış oldu ve İstanbul Türkiye Ermenilerinin ruhani ve cismani merkezi haline geldi. Ermeni milletine, Musevi ve Ortodoksların dışında kalan bütün diğer Hristiyanlar üzerinde de yetki tanındı (Esayan, 2010, s. 8-9; Eryılmaz, 2010, s. 34).

Fatih, Hovagim ve beraberindekileri İstanbul'a getirterek Bizans'ın son dönemlerinde etkisizleştirilen İstanbul'daki Ermeni murahhaslık merkezini yeniden canlandırmıştır. Kendi hâkimiyetindeki Ermenilerin sorumluluğunu da başkentteki bu merkeze vermiş ve Rum milletinden sonra Ermeni milletinin de yönetim şeklini belirlemiştir. Buradaki lidere "patrik" unvanının verilmesi ise Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde olmuştur. Dünya genelindeki tüm Ermeni dini merkezlerini hâkimiyetine alan Osmanlı Devleti, İstanbul Ermeni Patrikhanesi ismini de resmen o tarihlerden sonra kullanmaya başlamıştır (Güllü, 2021).

İstanbul Ermeni Patriği, bir psikopos olup, patriklik sıfatı resmi bir memuriyet olarak kabul ediliyordu. Ermeni toplumunun yönetimindeki en önemli konum İstanbul'daki Patriklik makamıydı. Patrik, Sultan tarafından Ermenilerin lideri olarak tanınır, protokolde paşalarla eşit bir yerde bulunurdu. Patriğin tüm cemaat kurumları üzerinde tam bir yetkisi mevcuttu. Hatta kamu güvenliği ve suçları dışında kalan tüm davaları göreceği bir mahkeme ve hapishane kurmasına izin verilmişti. Patriğin kararına göre kişilerin mallarına el konabilir ve hatta sürgüne dahi gönderebilirdi. Sahip olduğu tüm bu resmi ve ruhani niteliklerden dolayı devlet, Ermeni toplumuyla olan münasebetlerini İstanbul Patriği vasıtasıyla yürütür ve patrikliği en büyük idari makam olarak kabul ederdi. Katoğikosların,

devlet nazarında resmi bir karşılığı yoktu ancak katoğikosluk ruhani niteliğe sahip önemli bir makamdı (Eseyan, 2010, s. 9; Eryılmaz, 1996, s. 64).

Ermeni Patrikhanesi, yukarıda belirtildiği üzere Osmanlı hükümeti nezdinde Ermeni cemaatini temsil ettiği gibi Ermeni cemaatine karşı da Osmanlı Hükümeti'ni temsil ediyordu. Bu her iki temsil görevini yerine getirebilmesi için patrikhane, cemaatine karşı çeşitli cezalar verme (hapse atma veya sürgüne gönderme gibi) hakkına sahipti. Ancak bu haklar idarî yetkilerine karşı olabilecek saldırılar için geçerliydi ve uygulanması hükümetin onayına tâbiydi. Özellikle sürgüne gönderme cezası için hükümetten izin almaya mecbur olan patriğin bu hakkını hükümet de çoğu zaman destekleyerek, cemaat üzerindeki otoritesine destek oluyordu. Ayrıca patriğin emrinde bir askerî birlik de vardı. "Yasakçı" adı verilen ve yeniçerilerden oluşan bu askerler, patriğin idarî yetkilerini kullanmasında ona yardımcı oluyorlardı. Patriği Ermeni cemaati kendi usullerine göre kendisi seçiyor, seçilen kişi devlete "pişkeş" adı verilen bir vergiyi ödedikten sonra Padişah beratıyla görevi onaylanıyordu (Kenanoğlu, 2007, s. 154-155).

1800'lü yılların ikinci yarısının başlarında, İmparatorluğun yaşadığı büyük değişim ve dönüşüm hareketlerinden etkilenen Ermeniler, hem sosyal hem de iktisadî bakımdan daha güçlü bir hâle gelmişlerdir. Bütün bunların bir sonucu olarak zengin Ermeni ailelerin İstanbul'da edebiyat, tiyatro, matbuat, ekonomi, sivil toplum örgütçülüğü gibi pek çok alanda Batılı değişimlerin öncülüklerini yaptıkları ifade edilebilir (Budak, 2021).

1840 ve 1900 yılları arasında yalnızca İstanbul'da, Ermeniler tarafından çıkarılmış yüzden fazla süreli yayın bulunmaktadır ve bunların yarıdan fazlası kısmen ya da tamamen Ermeni harfleriyle Türkçe basılmıştır. Ermeni harfli Türkçe gazetelerin sayıca fazla olmasında ve bunların Türk okurlar tarafından da takip edilmesinde etkili olan en önemli

unsurlardan biri özgür bir yayın hayatının olmasıdır (Budak, 2021).

2.3 Osmanlı Döneminde Ermeniler

Yönetim mekanızmasının katı bir merkeziyetçi yapıya sahip olmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu "çoğul bir toplum düzeninin klasik bir örneğini" teşkil ediyordu. Çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal düzeni oluşturan, devamını sağlayan mekanizma "millet sistemi" olarak anılmaktadır. Bu sistem ile etnik değil de dini kıstaslara uygun olarak bir araya gelmiş bir cemaat anlaşılmalıdır. Başka bir deyişle, Osmanlı İmparatorluğunda kişinin inançları milliyetini de belirlemektedir. Bu sistem esas itibariyle İslam Hukukuna dayanmaktadır. İslam'da millet kavramı, din, mezhep; bir din ve mezhebe bağlı topluluk manalarına gelmektedir. Gayrimüslimlere dini, kültürel ve iktisadi özerklikler tanınmıştır; hatta devletin sınırlarını çizdiği çerçevesi içinde otonomdurlar. Ancak siyasal hakları yoktur; yönetime katılamazlar. Kısacası, hükümran değildirler. Dolayısıyla aradaki bu farkı belirtmek için bünyesindeki gayrimüslimleri "zımmi" , "cemaat", ve "taife" gibi kavramlar ile tanımlamıştır. Zımmet kavramı, ahid, teminat ve güvenlik anlamına gelmektedir ve aynı zamanda İslam fıkhına göre, İslam Devleti'nin yönetimi altına girmiş, ona haraç ve cizye ödemeyi kabul etmiş ehlikitap olduklarını kabul eder (Esayan, 2010, s. 5).

Gayrimüslim tebaaya "zimmet ehli" denilmesi, İslam devletinin himayesinde güvenlik ve huzur içinde yaşamalarını temin eden anlaşmaya sahip olmalarındandır. Bu himaye hakkı, içerideki her tütlü zulme ve dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı korunmalarını sağlar. 19. yüzyılda Tanzimat'la birlikte devlet gayrimüslimlerin statülerini yeniden gözden geçirirken,

onlardan ilk olarak "millet" olarak söz edecektir. Bu döneme kadar millet kavramı hiçbir zaman bir ırkı, etnik bir grubu ya da ortak bir dile sahip topluluğu ifade etmek için kullanılmamıştır (Öke, 2012, s. 53-55; Eryılmaz, 1996, s. 17- 20).

Kymlicka millet sistemini "liberal olmayan dinsel hoşgörünün en gelişmiş biçimi" olarak tanımlamaktadır. Bu toplum düzenini liberal bir toplum düzeni olarak tanımlamaz çünkü millet sisteminde bireysel inanç özgürlüğü ilkesi yoktur. Hiçbir dinsel cemaat içinde bireysel muhalefetin yeri ya yoktu ya da çok azdı. Kişinin inancını değiştirme özgürlüğü de ya yoktu ya da çok azdı. Buna rağmen Kymlicka'ya göre bu sistem genel olarak insancıl, grup farklılıklarına karşı hoşgörülü ve oldukça istikrarlıydı çünkü Osmanlı Devleti gayrimüslim azınlıklara yalnızca kendi dinlerini yaşama özgürlüğü değil, aynı zamanda kendi yasaları ve mahkemeleriyle, salt dahili meselelerde kendilerini yönetme yönünde daha genel bir özgürlük de tanımıştır (Kymlicka, 1998, s. 240-242). Braude ve Lewis millet sisteminden şu şekilde bahseder, "Neredeyse yarım bin yıl boyunca, Osmanlılar tarihte eşi görülmemiş çeşitlilik barındıran bir imparatorluğu yönetti. Dikkate değer biçimde, bu çok etnikli ve çokdinli toplum yaşadı. Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler kendi ayrı kültürlerini zenginleştirerek yan yana ibadet ettiler ve çalıştılar" (Braude – Lewis, 1982, s. 1). Murat Belge ise millet sistemini daha farklı yorumlar. Ona göre gayrimlüslimlere “zımmi” deniliyordu çünkü onlar “zimmet”imize geçmişti. Ona iyi bakmakla yükümlü oluyorduk, çünkü “mal”ımız gibi bir şeydi, ama kendimize eşit saymamızı gerektirecek bir yükümlülüğümüz yoktu (Belge, 2013, s. 87).

İslam hukukçuları zımmilerin, devlet hizmetinde çalıştırılmalarında bir sakınca görmemişlerdir. En yüksek derecedeki siyasi sorumluluklar, müslümanlar tarafından kontrol edilmek şartıyla gayrimüslimlere verilebiliyor ve herhangi bir idari göreve tayin

edilebiliyordu. Gayrimüslim cemaatlerin liderleri, padişahla gayrimlüslim tebaa arasında resmi ara mercii oynuyordu. Halk, millet liderleri aracılığıyla devlet ile yönetimiyle ilişki kuruyor, millet liderleri de cemaat üyelerinin davranışları, vergi ödemesi ve diğer yükümlülükleri açısından Padişah'a ve memurlarına karşı sorumlu olmaktaydılar. Böylece Padişah gayrimüslim tebaasıyla olan ilişkilerini, millet liderleri vasıtasıyla yürütmüş oluyordu. Cemaat liderleri gerek dini, adli ve eğitim işlerini ve gerekse hükümetle olan münasebetlerini yürütmek için güçlü bir teşkilat meydana getirmişlerdir. Ortodoksların cemaat işlerini Fener Patrikhanesi, Musevilerinkini Hahamhane, Ermeni cemaatının işlerini de Ermeni Patrikhanesi yürütüyordu. Her cemaat kendi mezhebine göre dini ibadet ve ayinlerini tam bir serbesti içinde yapabiliyordu (Eryılmaz, 1996, s. 21-44-45).

Osmanlı Devleti, gayrimüslim cemaat üzerindeki yetkilerini yönetim, maliye ve askerlik konularıyla sınırlandırmıştır. Bunların dışında kalan, eğitim, haberleşme, sosyal güvenlik, adalet, nüfus ve dini işler gibi günümüz devletlerinin temel sosyal fonksiyonlarını, din ve mezhep esasına dayalı millet teşkilatları eliyle yürütülmek üzere reayaya veya bu amaçla kurulmuş vakıflara bırakmıştır. Patrikhaneler ise kendi cemaatlerinin doğum ve ölüm kayıtlarını da tutmakla yetkili kılınmışlardı. Her cemaat üyesi, bağlı bulunduğu patrikhanenin nüfus defterine kayıtlıydı. Daha sonraları devlet, bütün gayrimüslim tebaanın nüfus kayıtlarını tutmaya başladığında, bu kayıt işini, patrikhanelerin defterlerini esas alarak yapmıştır. Gayrimüslim cemaatlerin okul açabilme ve okullarının programlarını serbestçe tesbit edebilme yetkisi vardı. Devletin bu konuda, gayrimüslimlere herhangi bir müdahalesi olmamıştır (Eryılmaz, 1996, s. 46 – 47).

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin başta gelen yükümlülüğü, askerlik hizmetine karşılık alınan "cizye" adında vergiydi. Cizye müslüman olmayan erkeklerin, askerlik

çağına gelmiş olanlarından alınan bir vergidir. Kadınlar, çocuklar, ihtiyarlar, köleler, hastalar ve din görevlileri, bu vergiyi ödemekten muaf tutulmuşlardır (Eryılmaz, 1996, s. 51). Gayrimüslimler, Müslümanlarla günlük yaşamda iletişim halinde olmalarına rağmen, dini azınlık cemaatlerine mensup erkekler Müslüman kadınlarla din değiştirmeden evlenip aile kuramaz, mahkemede şahitliği bir Müslümanınkiyle eş tutulmazdı. Dini azınlıkların dil bilmeleri ve ticari anlamda başarı göstermeleri, bazen devlet içinde önemli makamlara da yükselmelerini sağlardı. Fakat Müslümanların aksine, gayrimlüslim vatandaşlar elde ettikleri gücü bir sonraki nesillere aktaramaz, Müslümanlarla eşit şartlarda evlenemediklerinden dolayı da sosyal dayanışma ağları kuramazlardı (Kaya – Tarhanlı, 2005, s. 62).

Osmanlı idaresindeki Ermenilere Fatih zamanından itibaren kendi okullarını açma, kitaplarını ve programlarını hazırlayıp seçme, tayin etme, diploma verme hakları verilmiştir. Dinî ve sosyal hayatlarına, Sultan II. Mahmud devrine kadar 350 yıl boyunca karışılmamıştır. Bu yüzden Türkiye Ermenileri Rusya'dakilere göre, hem daha özgür hem daha kültürlü bir topluluk olarak şekillenmişlerdir. Pek çok ayrıcalıklara sahip olan Ermeniler, 17. yüzyılda İran, Türkiye ve İtalya arasında ipek ticaretini tekellerine almışlar, bunun yanında birçokları iltizam ve bankacılık yoluyla büyük servetler kazanmışlardır. Devlet kademesinde de ekonomik ve mali alanlarda etkili olmuşlardır. 19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren darphaneyi yönetmeye ve devletin maliyesini kontrol etmeye başlamışlardır (İnalcık, 2001, s. 235).

Gayrimüslimlerin askerlik yapmaları yasaktı. Dolayısıyla silah bulundurmazlardı. Müslümanların sahip olduğu pek çok hakka da sahip değildiler. Çan çalmaları yasaklanmıştı. Yıkılan veya harap olan ibadethanelerin onarılmasına izin verilmezdi.

Zımmiler müslümanların giydiği elbisleri giyemez, müslümanlar selam vermeden onlara selam veremez, elbiseleri, başlıkları, binekleri, palanları Müslümanlarınkiyle aynı olamazdı. Müslüman kadınların kıyafetleri de zımmilerinkinden farklı olmalıydı. Müslümanların evlerinden daha yüksek ev yapamazlar, müslüman kadınlarla evlenemez, müslümanlara karşı şahitlik yapamazlardı (Akçam'dan akt. Esayan, 2010, s. 6).

Kılık - kıyafette müslümanlara benzemek, ata binmemek, lüks giysiler kullanmamak, kaldırımdan yürümemek gibi gayrimüslimlerle ilgili kurallar, onların toplumsal statü ve dini inanç bakımından müslümanlardan aşağı bir mevkide olduklarını sürekli hissettirmek amacıyla konulmuştur. Gayrimüslimlerle ilgili bu durum sadece sosyal hayata aitti. Hukuksal anlamda müslümanlarla gayrimüslimler arasında bir fark yoktu. Çünkü hakim müslüman olanlarla olmayanlar arasındaki bir davada aynı kanun hükümlerini uygulamakla yükümlüydü (Eryılmaz, 1996, s. 55). Kılık kıyafet kısıtlaması, ata binme, kendisini müslümana benzetme vb. şekillerde görülen kısıtlamalar B. Lewis'e göre aslında genel bir gettolaşmayı değil, herkesin sosyal durumunun belirlenmesi gibi basit bir ilkeye dayanıyordu (Lewis'ten akt. Emecen, 2021).

Osmanlı Döneminde Ermenilerin durumuna daha yakından bakacak olursak, bu dönemde Ermeniler kendilerine özgü sınıflara sahiptiler. Genel kanı Osmanlı Döneminde Ermenilerin çoğunun zengin olduğudur. Oysa Esayan, Ermeni cemaati üzerine hazırladığı tezinde durumun sanıldığı gibi olmadığını belirtir. Osmanlı Döneminde Ermeniler, Anadolu'nun dört bir yanında dağınık halde yaşayan, sadece beş-altı vilayette (Vilayat-ı Sitta) nüfusunun üçte birine ulaşabilen dar gelirli köylü bir nüfustan ibaretti. Bu geniş köylü tabanın üzerinde görece gelişkin bir orta sınıf yükselirdi ve cemaatin üzerinde itaatte şüphe duymadıkları bir de ruhban sınıfı vardı. Ermeni toplum yapısında soyluluk yoktu.

Bu dönemde orta sınıf eski zanaatkarlardan, onlardan biraz daha iyi durumda olan tacirler, Avrupa görmüş aydınlardan oluşurdu. En üst kademede ise, varlıklı, Avrupalılaşmış serbest meslek erbabı vardı (Esayan, 2010, s. 5).

2.4. Osmanlı Döneminde Sosyal Hayat

Osmanlı Döneminde yaşayan Ermenilerin sosyal hayatları incelendiğinde, Anadolu'da gayrimüslim toplulukların ve müslümanların içe içe geçmiş bir toplum düzeninde yaşadıklarını görülür. Farklı kültürlerin bir arada yaşaması, başlangıcından beri Anadolu toprakları üzerinde alışık olunan bir durum olduğu için bu birlikte yaşama durumu 19. yüzyıla kadar herhangi bir sosyal probleme yol açmadan devam etmiştir. Bu dönemde Ermenilerin gayrimüslim cemaat içinde Osmanlı'nın etnik ve dini yapısında diğerlerinden bir farkı yoktu. Sosyal hayatta Ermeniler Türkçe'yi iyi konuştukları için çeşitli resmi makamlarda görev alıyorlardı. Bu duruma örnek olarak, 18. yüzyılda Divrikli Düzyan soyundan gelen saray kuyumcuları ve darphane nazırları, Şaşyan ailesinden yetişmiş bir aile hekimi, 19. yüzyılda Bezciyan ailesinden darphane müdürleri, Dadyan ailesinden baruthane nazırları verilebilir. Ayrıca bir çok Ermeni, Osmanlı devlet adamlarına kahyalık ve danışmanlıkta bulunmuştur (Emecen, 2021).

O dönemde Ermenileri hâkim olan gücün etkisi altına girmeye iten etkenlerin başında, onların Bizans idaresinden ve Rumlardan gördükleri baskı ve katliamlara karşılık, Türk yönetiminin ve halkının saygılı ve anlayışlı tutumu gelmektedir. Ayrıca idari, ticari ve sosyal bakımdan elde ettikleri imkânlar toplum içerisindeki bu sosyal etkileşimi kolaylaştırmıştır. İki toplumun kültürel ortaklığı, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan ve doğal bir iletişim aracı olan dil konusunda da açıkça görülmektedir. Türkçede Ermeniceden

alınmış 800'ün üzerinde kelime bulunurken, Türkçeden Ermeniceye 4.000'den fazla kelime geçmiştir. Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Batı'ya göçmüş çok sayıda Ermeni ailenin soyadında bir meslek (Kuyumcuyan) veya memleket (Maraşlıyan) adı olarak Türkçe isimler kullanılmıştır. Toplumlar arası bu etkileşim Türkçe'nin Ermeni edebiyatına etki etmesini de sağlamıştır (Kuzucu, 2021). Günlük hayatlarında hâkim unsurun dili olan Türkçeyi konuşan Ermeniler, yayınlarını da bu dilde yapmaktaydılar. Schütz'ün 1618 tarihli dua kitabı başta olmak üzere birçok dua, ilmihal kitabı ve edebî eser Ermeni harfleriyle Türkçe yazılmıştır. Nasreddin Hoca hakkında 1837-1929 tarihleri arasında Ermeni harfleriyle Türkçe basılmış en az sekiz kitap bulunması (Koz, 1994: 104), Türk kültürüne ait en önemli figürlerinden biri olan Nasreddin Hoca'nın Ermeni toplumunda da kabul gördüğünü göstermektedir. Türk romancılığının önemli isimlerinden biri olan Vartan Paşa'nın İstanbul'da yaşayan Ermeniler için kaleme aldığı *Akabi Hikâyesi*, Ermeni alfabesiyle Türkçe olarak basılmıştır. Vartan Paşa'nın eserini Türk dilinde yazmasının sebeplerinden biri günlük hayatlarında Türkçe konuşan Ermenilerin Arap harflerini sökmekte zorlanmalarıydı. Kendi okullarında Ermeni harflerini öğrenmekte olsalar da, arkaik Ermenicede yazılmış metinleri anlamakta güçlük çekiyorlardı. Türkolog Tietze'ye göre Vartan Paşa'nın kendisi de Ermenice yazmaktan hoşlanmadığından, İstanbul ve Anadolu'daki tüm Ermenilerin rahatça okuyup anlayabilmeleri için, uzun zamandan beri kullanılan Ermeni alfabesini tercih etmiş ama günlük Türk diline uyacak biçimde eserini yazmıştır (Vartan Paşa, 1991, s. 19 – 20).

Türkçe ve Ermenice dillerinin birbirlerinden ödünç aldıkları kelimelerin günlük hayatın ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarını kapsayan bir genişlikte olduğu görülmektedir. Sözgelimi ev yapım tekniğinde kullanılan *hatıl*, *mertek*, *örtme*, *loğ*, *hapenk*, *cağ* kelimeleri;

tarım ve hayvancılıkla ilgili olarak *herg*, *hozan*, *ağıl*, *kom* sözcükleri bunlardan sadece birkaçıdır. Öte yandan bir evin, içerisindeki insanlarla birlikte sürekliliğini vurgulayan "ocağın tütmesi" deyimi, lohusa kadınları "albasması" inancı, yakın arkadaş için kullanılan "bacılık" sözcüğü, ekonomik dayanışmayı hedefleyen kooperatifçiliğin ilkel ve basit biçimi olan "hab" geleneği de ortaktır (Arıkan, 2003, s. 93-94).

Ermeniler, Türk kültürünün bazı öğelerinin dünyaya yayılmasında hizmet etmişlerdir. Türk kahvesinin ve bununla birlikte ortaya çıkan kahvehane işletme fikrinin Avrupa'ya taşınmasında Ermeni girişimcilerin katkısı büyüktür. Örneğin 17. yüzyılın sonlarında Türk kıyafetleri giyinmiş ve sarık sarmış Ermeniler Paris sokaklarında işportayla kahve satmaya başlamışlardır. Paris'in ilk kafesi olarak bilinen St. Germain yakınındaki Türk tarzı kahvehane de 1672 yılında Pascal adlı Osmanlı vatandaşı bir Ermeni tarafından açılmıştı. Pascal daha sonra İngiltere'ye giderken, onun garsonu, hâlen mevcut olan ünlü Café Procope'u açmıştır. Maliban adlı Ermeni ise Paris'in işlek caddelerinde kahvehane işletmiştir (Emecen, s. 2021). Aynı tarihlerde Viyana'da da Isaac de Luca ve Johannes Diodato adlı iki Ermeni, iki sütunun birleştirdiği bir kemer altında Türk kahvesi satmaya başlamışlardı. Ermeni Hatalah ise 1705'te Prag'da kahve ocağı açmıştır (Emecen, s. 2021).

Tüm bu ortak yaşama becerisine, Ermeni bir din adamı olan Polonyalı Simeon'un, 17. yüzyılda Osmanlı'ya yaptığı seyahat sonrası yazıya aktardığı gözlemler de örnek olarak verilebilir. Simeon'un o döneme ait gözlemleri, Osmanlı toplumunun iç içe geçmiş yapısını, etnik-dinî özelliklerinin ortaya koymanın yanı sıra, birlikte yaşamanın getirdiği sosyal etkileşim için de temel argümanları sağlamıştır. Simeon, o dönemde ortak bir kültür ve sosyal hayatta buluşan Ermeni ve Türk toplumunu şu şekilde anlatmıştır:

"İstanbul Rumların elinde bulunduğunda, Ermenilerin oraya yerleşmesi şöyle dursun, bezirgan/tüccar olarak bile hiçbir Ermeni şehre sokulmamıştır. Halbuki Türkler İstanbul'u alınca burada birçok Ermeni'yi iskan etmiş, onlara iki büyük kiliseyi vermiştir (Samatya'da Surp Georg ve Balat'ta Surp Hıreşdapapet). Ermenileri Rumlardan başka diğer Hıristiyanlar ve Müslümanlar severler. Hatta Türkler onlara çok iyi davranır, mesela Malatya'daki Türk ahali çok iyi ve insan sever olduklarından Ermenilere çok itibar gösterir, onları İsevi, İsa kulu diye çağırır. Kayseri yöresindeki Ermeniler, Ermenice konaşamazlar, Türkçe konuşurlar. Ankara piskoposluğuna bağlı Ermeniler de aynı şekilde sadece Türkçe bilirler. Anadolu şehirlerine nispetle Suriye yöresindeki şehirlerde görev yapan idareci ve kadılar Ermeniler'e daha sert davranırlar" (Emecen, 2021).

Anadolu toprakları içerisindeki bu iç içe geçmişlik ve sahip olunan kültürel paylaşımlar, farklı dinsel ve etnik grupların, Türklerle barışçıl bir ortamda yaşamalarını sağladığı için yönetimin dinsel azınlıkları "zımmi" statüsüne koymaları ve onları bazı haklardan mahrum bırakmaları gayrimüslim vatandaşlar için bir sorun teşkil etmiyordu. O dönemde yaşayan Ermeni, Rum ve Yahudi vatandaşlar "zımmi" statüsünde olmalarına ve tabi oldukları bazı kısıtlamalara rağmen ekonomik anlamda gelişmiş durumdaydılar. Özellikle ticaret, finans, bankacılık, deniz ticareti ve farklı endüstriyel alanlarda etkin durumdaydılar (Özdoğan, vd. 2009, s. 114- 116).

İmparatorluk döneminde yaşayan gayrimlüslim vatandaşların, yönetimden ve askeri görevlerden çok ticaretle uğraşması, onların Avrupa ile iletişim halinde olmalarını

sağlamıştır. Avrupa ülkelerini gezmişler, farklı kültürle tanışmışlar ve bu durum onları dil, kültür ve dinsel yakınlık anlamında topraklar içerisindeki diğer vatandaşlara göre daha avantajlı bir konuma getirmiştir (Göçek, 2006, s. 89).

Fransız Devrimi'nin ve Aydınma düşüncesinin etkisiyle ortaya çıkan Avrupa'daki politik gelişmeler Osmanlı sosyal hayatını da etkilemiştir. Göçek'e göre Avrupa'daki bu politik gelişmelerin en önemli sonucu şüphesiz vatandaşların haklarının, imparatorluğun bir öznesi olarak değil birey olarak ele alınmasıydı (Göçek, 2006, s. 89).

Avrupalı tüccarların gayrimüslimleri ülkedeki acenteleri olarak kullanması ve sefaretlerde tercüman olarak istihdam edilmeleriyle "milletler", Batı fikirlerinin Osmanlı'da ilk etki ettiği yerler olmuştur. 18. yüzyılın sona ermesinin ardından Avrupa'daki politik gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkan eşitlik, özgürlük ve ulusçuluk gibi kavramlar Avrupa'daki gelişmelerin aksine çok uluslu Osmanlı İmparatoluğu'nda milliyetçilik birleştirici değil, bölücü bir unsur olarak, uyrukların İmparatorluktan kopma eğilimlerini körükleyecekti. Yaşanılan bu sosyo – politik değişimler, Osmanlı elitlerini politik, sosyal ve hukuksal sistemi ve devlet gücünü tekrar gözden geçirmek zorunda bırakmıştır (Öke, 2012, s. 57 – 60).

Eski düzeni gözden geçirip değiştirme, gelişen ulusçuluk fikri karşısında bütün toplumu bir arada tutmak için atılması gereken bir adımdı. Bu dönemden önce Ermeni cemaati için, Padişah'ın emri altında olmakla Patriğin emri altında olmak arasında herhangi bir fark yoktu. Dink, Osmanlı millet sistemi içinde, Müslüman ve gayrimslim vatandaşların huzur içerisinde sorunsuz bir şekilde yaşamalarının sebebini "kompartıman sistemi"ne bağlamıştır. Farklı milletlerin yaşam biçimleri, birbirleri ile ilişkilerini ve bu iç içe geçmişliği "kompartıman sistemi" olarak adlandırmıştır. Bu sistemde kompartımanlar kendi

gelenek ve göreneklerine göre eğitim, kültür, sosyal boyut ve hukuklarını yaşayabilme hakkına sahiptirler. Kamusal alanda Müslüman ve gayrimüslim vatandaşlar arasında farklılıklar olsa da kompartıman içindeki özgürlükler hatırına bu durum sorun edilmiyordu. Dink'e göre Avrupa'dan gelen ulusçuluk fikri karşısında, Tanzimat sonrası süreçte toplumun bir arada tutulması adına dini guruplar arasındaki bu "kompartımanların" yavaş yavaş açılması ve toplumun tek bir Osmanlı kimliği altında toplanması gerekmiştir (Dink, 2018, s. 22-23).

II.Mahmud dönemi, müslüman ve gayrimüslim cemaat arasındaki bu "kompartıman"ların açıldığı ve Osmanlı'daki gayrimüslim topluluklar için yeni uygulamaların başladığı bir dönemdi. Sultan Mahmud, kendini devletin modernizasyonuna ve yapılacak reformlarla, Osmanlı İmparatorluğu ve Batılı devletler arasındaki farkı kapatmaya adamıştı. Yapılmak istenen bu yenilikler modernlik yanlısı aydınlar, subaylar ve dış işlerinde çalışan devlet görevlileri tarafından bir zafer olarak görülmüştü (Karpat, 2016, s. 9).

Bu dönemde gayrimüslimlerin müslümanlardan farklı kıyafet giymelerini yasaklayan uygulama kaldırıldı. Karal'a göre Meşrutiyetle "Osmanlı halkları cemiyet yönlerinden olduğu gibi, siyasi halklar yönünden de eşit kabul edilmiş, ortak bulundukları bir vatan ile bir anayasanın güvenliğini korumak konusunda devlet idaresini denetleme yetkisi ile teçhiz edilmişlerdir." (Karal, 1983, s. 67). Ali Paşa azınlıklar lehine yürürlüğe konacak reformların gerekçelerinin ve içeriğinin önemini şu şekilde vurgulamıştır,

> " Devletin, tebaasını başkalarına başvurmaya ve onlara sığınmaya mecbur olmayacak hale getirmesi gerekir...Bu amaca varılması da büyük devletlerin kendilerini himaye eylediklerini görerek türlü emellere düşmekte olan tebaanın dışarıdan bekledikleri şeyleri doğrudan doğruya meşru padişahlarından görüp,

yabancılardan ümitlerini kesmeleriyle olur. Bunun için de, tebaanın hürriyetle ve devlet hizmetlerinde yetişme ve yükselme bakımından ve hukuk yönünden, başka devletler tebaalarının hallerine gıpta edecek sebeplerinin tamamen bertaraf edilmesi icap eder." (Öke, 2012, s. 68)

II. Mahmud ise millet reformun kapısının açılacağını şu ifadelerle vurgulamıştır. "Ben tebaamdan Müslümanı camide, Hrıstiyanı kilisede ve Museviyi sinagogda fark ederim. Aralarında başka guna bir fark yoktur." (Öke, 2012, s. 68).

İttihad-ı Anasır'ın reformist projesi 1839'da Tanzimat Fermanı ile hız kazanmıştır. Tanzimat Fermanı'nın getirdiği yeniliklerle birlikte kanun önünde bütün vatandaşlar eşitlik kazanmış, can ve mal güvenlikleri sağlanmış, mali, hukuki ve askeri konularda düzenlemeler yapılmıştır. Gayrimüslim cemaat ile ilgili daha çok madde barındıran Islahat Fermanı milletlerin kendi cemaatlerini ıslah etmesini öngörüyordu. Bu sayede, 1862'de Rum, 1863'te Ermeni ve 1865'te Musevi cemaatleri, Babiali'nin de katkılarıyla, millet anayasalarına kavuştular. Islahat Fermanı aynı zamanda gayrimüslim cemaate kendi ibadethanelerini devlet izni olmadan onarma, çocuklarını istediklerini askeri okullarda dahil olmak üzere istedikleri okula gönderme, devlet hizmetine kabul edilme ve devlet tarafından kontrol edilme şartı ile kendi okullarına açma hakkını vermiştir (Okutan, 2004, s. 39-40). Ayrıca gayrimüslim cemaate verilen yeni anayasalarda dini liderlerin cemaat içindeki konumuna ilişilmiyor fakat ihdas edilen cemaat meclisleri ile millet yönetimine ruhban olmayan halkın katılımı sağlanıyordu. Bu düzenleme ile millet yönetimleri mümkün olduğu ölçüde liberalleşmekte ve laikleşmekteydi (Öke, 2012, s. 68). Bütün bu düzenlemelerden sonra Ermeni cemaatinin üyeleri Osmanlı aydınlarının gözünde daha ayrıcalıklı bir konuma

gelmiş ve kamusal alanda önemli idari pozisyonlarda yer almaya başlamışlardır.

Yukarıda anlatılan düzenlemeler Ermeni cemaatine yasal ve hukuksal anlamda birçok özgürlük sağlamıştır. Berkes'e göre Ermeni "millet"i sahip oldukları bu anayasal gelişmeleri, daha sonraki Ermeni ulusçuluğunda katkıda bulunduğu gibi, Osmanlı Kanun-i Esasi'sinin hazırlandığı dönemde de bir model olarak hizmet görmüştür (2019, s. 228).

2.5. 1915 ve Ermeni Pogromu'na Giden Süreç

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin parçalanması, batılı devletler nezdinde bir dış politika mevzu haline gelmişti. Şark meselesi olarak nitelendirdikleri Osmanlı toprak bütünlüğüne yönelik politikaları azınlık isyanlarının Osmanlı bünyesinde hızla yayılmasına neden oldu. Rumların bu yönde elde ettikleri bağımsızlık diğer azınlıklar içinde önemli bir örneklik teşkil ediyordu. Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla azınlıklar, Osmanlı Devleti içerisindeki hukuki statülerinde çok ciddi değişiklikler elde etmiş olsalar da bağımsızlık mücadelesi en temel hedefleriydi.

Batılı güçlerin Osmanlı azınlıkları üzerine uyguladıkları politikalar 93 Harbiyle beraber Anadolu Ermenileri üzerinde yoğunlaştı. Osmanlı tarihi üzerine çalışmalar yapan bir çok Türk tarihçi ise Ayestafanoz ve Berlin anlaşmalarının Ermeni ıslahatlarıyla ilgili maddeleri Osmanlı tarihinden günümüze kadar gelen "Ermeni meselesi"ni de başlattığını düşünür. Ermeniler bu anlaşmalardan aldıkları güçlerle çeşitli partiler ve dernekler kurarak amaçları ihtilal çıkararak bağımsızlık kazanmak olan bir takım faaliyetlere başladılar. Bu derneklerin çoğu başta Rusya olmak üzere batılı devletler Ermenileri ihtilaleri için gerekli silah ve cephane yardımıyla da destekliyordu.

Amaç anadoludaki Ermenilerin tam bağımsızlığını sağlamaktı.

İlk olaylar 1890 yılında meydana geldi. Bu yılın Haziran ayında Erzurum'da Anavatan Müdafileri Cemiyeti üyelerinin ve Temmuz ayında da İstanbul Kumkapı'da Hınçak Partisi üyelerinin Ermeni halkını kışkırtması sonucu patlak veren olaylar yüzyıllardır barış içinde yaşayan iki topluluğu karşı karşıya getirdi. İki taraftan 12 kadar kimsenin öldüğü olaylarda Avrupa basınında tek yanlı olarak Ermenilere karşı yapılmış bir katliam olarak yer aldı. Avrupa'da bu tür haberler Ermeniler lehinde kamuoyu oluşturmak için kullanıldı (Mert, 2013, s. 158).

Ermeni kökenli aydınlar ise bu girişimleri güvenli bir ortam arayışı olarak yorumlarlar. Hatta Prens Sabahatin'in adem-i merkeziyetçilik fikri etrafında toplanmaları buna bir delil olarak sunulabilir. Bu fikre göre imparatorluk mahalli idarelere bölünecekti hatta bu bölünme idari, mali ve adli yönlerden olacaktı. Böylece bu program Ermenilere önce muhtariyet sonra da bağımsızlık yolunu açabilirdi (Mert, 2013, s. 161).

Vahdettin Engin'e göre Hamidiye alayları projesini geliştiriken II.Abdülhamid'in aşiretleri devlete bağlayarak, onları bölgesel isyanları önleyici güç olarak kullanma düşüncesi vardı. II. Abdülhamid'in balkanlar üzerindeki yoğun baskıyı ve Osmanlı Rumelisini elde tutmanın zorluğunu idrak ediyor olması, doğu vilayetleri ve Anadolu'da daha sıkı tedbirler almasına sebep olmuştur. II. Abdlhamit hamidiye alaylarını kurarken ve aşiretleri silahlandırıken bunu sadece gelecekteki bir savaş için değil yabancılarla işbirlği yapanlara karşı caydırıcı bir güç olarak kullanmayı tasarladığı söylenebilir. Son olarak Engin, Rusya'nın ve İngiltere'nin sık sık rahatsızlığını dile getirmesini Hamidiye Alaylarını

başarısının bir göstergesi olarak kabul eder. Alaylar sayesinde bölgede asayişin sağlanması, Ermeni isyanının engellenmesi ve Hamidiye Alayları'nın kendilerinden beklenen işlevi yerine getirdiğinin göstergesidir (Engin, 2021).

İttihat ve Terakki Partisi'nin yönetimde bulunduğu ve I. Dünya Savaşına kadar geçen süreçte Ermenilerle işbirliği halinde hareket etmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına dahil olmasıyla birlilkte Ermeni komitelerinin düşmanla işbirliği yaptığına dair istihbarat bilgileri Bab–ı Ali'ye ulaşmıştır (Öke, 2012, s. 152). I. Dünya savaşına kadar başta Rusya olmak üzere itilaf devletleri tarafından büyük ölçüde silahlandırılan Ermeniler savaş başladıktan sonra bağımsız Ermenistanı kurmak için Rus ordusuna katılarak Osmanlı ordusuna karşı savaşmışlardı. Ermenilerin, Rusların beşinci kolu haline geldiğine Toynbee eserlerinde ifade etmiştir (Çiçek, 2015).

Osmanlı hükümeti seferberlik ilanından sonra Ermeni komitelelerinin faaliyetlerini kontrol altına alma yoluna gitmiştir. Ermeniler silahsızlandırılmaya, itaat altına alınmaya, olaylara karışan polis ve memurların azledilmesine karar verilmiştir. Ancak alınan tedbirler sonuç vermeyince Ermenileri silahlandıran, isyanlara sevkeden komiteleri kapatmak, ele başlarını tutuklamak yoluna gidilmiştir. Nitekim dahiliye nezareti 14 vilayete, 10 mutasarrıfla, 24 nisan 1915 tarihinde meşhur genelgeyi yollamıştr. Genelge'de Hınçak Taşnak ve benzer Ermeni komitelerin kapatılması, belgelerine el konulması, liderleriyle zaarlı faaliyetleri bilinen Ermenilerin tutuklanması, bunlardan bulundakları yerlerde kalmaları sakıncalı gördüklerini uygun yerlerde toplamaları talimatı verilmiştir. Ermenilerin her yıl dünyanın birçok ülkesinde "soykırım" günü olarak andığı 24 Nisan günü Dahiliye Nezareti'nin bu genelgesinin yayınladığı tarihtir. Ermenilerin bu tarihi ilan etmelerinin temel sebebi ise hareketin lider kadrolarının bu tarihte etkisiz hale getirilmiş olmasıdır.

Ermeni olaylarında siyasi planlamanın yapıldığı komite merkezlerinin İstanbul'da olması sebebiyle tutuklamaların büyük çoğunluğu bu şehirde olmuştur. Dolayısla 24 nisan 1915 tarihinde İstanbul'da 235, diğer vilayetlerde 321 olmak üzere toplam 556 komite mensubu tutuklanmıştır (Sarınay, 2021).

Osmanlı hükümeti savaşın getirdiği olağanüstü şartlardan ötürü Doğu Anadolu'da bir yandan Ruslarla mücadele ederken diğer yandan Ermeni çetelerin aşırılıklarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştı. Özellikle işgale uğrayan bölgelerde Rus–Ermeni karışımı kuvvetlerin müslümanlara yönelik faaliyetleri büyük kayıplara yol açmış, cephe gerisindeki çatışmalar bir sivil savaş haline dönüşmüştü. Tüm bunlardan sonra Osmanlı Devleti çeşitli unsurları için uygulanabilecek geçici sevk ve iskanı ifade eden "tehcir" uygulamasına gitmek zorunda kalmıştır. 27 mayıs 1915 yılında çıkartılan kanun osmanlı devleti açısından askeri yönden gereklilik arz etmektedir. (Beydilli, 2011, s. 1319 - 323)

Osmanlı Devleti ve dönemin idarecileri bu zor ve zorunlu kararı net bir isyan hali veya büyük bir güvenlik tehdidiyle karşı karşıya olduğunu gördüğü dönemlerde Ermeniler ve hatta başka halklar için de almak zorunda kalmıştır. Aslında rakamların çok net bir şekilde ortaya konulmasına rağmen I. Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nde daha önceki savaşlarda görülmeyecek kadar çok sivil kayıplara uğradığı bir gerçektir. Zor savaş şartlarında halkın çok daha ağır bedeller ödememesi için alınan kaçınılmaz bir karardır. Kaldı ki Sevk ve İskan kanunun uygulanması doğrudan doğruya cephelerin güvenliğini etkileyecek bölgelerde gerçekleştirilmişti. Ermenilerin sevk edildikleri yerlerde oluşturuldukları nufüs oranlarına dikkat edilmiş, o yerleşim yerlerinin nüfusunun %10'u geçmemesine dikkat edilmiştir. Bütün Ermeniler tehcire tabi tutulmamıştır. Hastalar, körler, katolik ve protestan meshebine tabi olanlar, askerler, memurlar, tüccarlar, yetim çocuklar ve

mebuslar tehcirden istisna tutulmuşlardır (Yapıcı, 2009, s. 62).

Londra'da çıkan "Birinci Dünya Savaşı'nın Tarihi" adlı haftalık İngilizce derginin Eylül 1970 sayısında, Dr. A.O. Sarkissian'nın "Türkiye'de Cenosid" başlıklı yazısında 1915 olaylarında 500.000 Ermeni'nin Türkler tarafından öldürüldüğüne geri kalanlarınsa çöl bölgelerine sürülerek, açlık ve hastalıktan hayatlarını kaybettiklerini ifade eder. Sarkissian'a göre bu durum planlı bi harekettir. En aşağı 1.500.000 Ermeni'nin imha edildiğini ileri sürer. Türklerin tahminlerine göre ise tehcir sırasında telef olan Ermenilerin sayısı 200.000 ila 300.000 arasındadır. Gerçekten telef olan Ermenilerin sayısının kesin olarak saptanamaması hem batı dünyası hem de Ermeniler için bu belirsizliğin farklı yönlere çekilmesine sebep olmuştur (Sonyel, 1972, s. 31-33).

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecine girmesinde etkili olan milliyetçilik akımı beraberinde getirdiği ulus-devlet kavramı azınlıkların harekete geçmesine sebep olmuştur. I. Dünya savaşının sonuyla beraber "self- determination" kavramıyla yeni bir dünya düzeni kurulmaya çalışıldı. Dönemin getirdiği şartlar imparatorluğun ayakta kalma mücadelesi, ulus-devlet, imparatorluk çatışması en fazla azınlıkları etkilemiştir.

2.6. Ulus – Devlet Fikri, Ulusçuluk

Aydınlanma düşüncesinin en önemli temsilcilerinden Marquis de Concordet, modernitenin insanları verili toplumsal rollerden ve geleneksel kimliklerden kurtaracağını, onların yaşamak istedikleri hayatı bizzat kendilerinin seçmelerine imkan tanıyacağını düşünmekteydi. Bu süreç ise kozmopolit düşüncenin hakimiyetine zemin hazırlayacaktı,

çünkü belirli etnik, dinsel ve dilsel topluluklar içine doğan insanlar, bakış açıları genişledikçe kendilerini doğuştan sahip oldukları kültürel gruplara üyelikle sınırlamamaya başlayacaklardı. Böylece kültürel mensubiyet bütünüyle gönüllü hale gelecek ve etno-kültürel kimliklerin siyasi önemlerini aşamalı olarak kaybetmeleriyle de küçük gruplar büyük topluluklar içinde asimile olacaklardı. Aydınlanma düşünürleri, devleti ulusal kültürün ya da etnik kimliklerin değil, bireysel özgürlüklerin bir koruyucusu olarak değerlendiriyordu. Örneğin Voltaire, insanların hangi devlet bireysel özgürlüklerine daha fazla hassasiyet gösteriyorsa o ülkeyi daha fazla yurt belleyecekleri ve bu devletten kendi ayrıksı ulusal kimliklerini koruması gibi bir beklenti içinde olmayacakları düşüncesindeydi (Kakışım, 2016, s. 87 – 88).

Fakat, Aydınlanma düşünürlerinin ulusal kimliklerin toplum ve siyaset alanındaki önemini giderek yitireceği yönündeki öngörüleri asla gerçekleşmedi. Aydınlanma Çağı'nın hemen ertesinde gerçekleşen Fransız Devrimi ve onu takip eden Napoleon Savaşları süreci, milliyetçi fikirleri Avrupa'nın her bölgesine ulaştırdı ve azınlık uluslarının kendi bağımsız devletlerine sahip olmalarını teşvik ederek çoketnili, çokdinli imparatorlukları ve onlara dayanan eski devletler sistemini temelden sarstı. Fransız Devrimi'ne kadar, azınlık tabiriyle asıl olarak dini azınlıklar kastedilmekteydi fakat ulus fikrinin son derece güçlü biçimde ortaya çıkışıyla dini azınlıkların yerini ulusal azınlıklar almaya ve azınlık meseleleri milliyet temelinde değerlendirilmeye başlandı (Kakışım, 2016, s. 89).

Fransız ve Sanayi Devrimi beraberinde yeni bir devlet örgütlenmesi getirdi. Bu yeni devlet örgütlenmesi egemenliğini hanedana veya kiliseye değil halka dayandıran ulus-devlet yapılanması olarak ortaya çıkmıştır. Böylece toplumsal ve siyasal hayatın oluşumu ve gelişimi ulus devletler üzerinden şekillenmiş ve bu yeni oluşan durumun felsefi arka

planını da miliyetçi ideoloji doldurmuştur. Milliyetçi söylem ile şekillenen bu yeni devlet biçimi beraberinde bir ulus olma durumunu ve bu ulusa uygun insan inşasını da getirmiştir (Aydın, 2018, s. 229).

Sosyolojik açıdan ulus, aynı kültür ve egemenlik alanı üzerindeki kültürel, ekonomik ve siyasal sistemlerin çakışma süreçleriyle birlikte yerel kültürlerin standartlaşarak merkezi iktidar tarafından desteklenen bir üst kültür ile bağlamlanmasını ifade eder. Siyasal açıdan ise ulus hem bir bireyler topluluğu olarak oluşturulan bir grup, hem de diğer uluslara göre siyasal bir bireyi temsil etmektedir. Foucault ise tarihsel süreç içerisinde artık kendini anlatanın devlet olmadığını düşünmektedir. Bu şeyin adı ulustur. Milliyet, ırk, sınıf gibi kavramlar bu ulus kavramının etrafında kendisini üretecektir (Aydın, 2018, s. 232).

Ulusların ortaya çıkışı, ilerleyişi ve etnik kimliklerin ortaya çıkışı konusunu A.D.Smith'e göre üç şekilde açıklayabiliriz. İlk olarak ulusçuluk, Fransız Devrimi'nin etkisiyle son iki yüz yılda ortaya çıktığı için doğası gereği yeni ve modern bir fenomen olarak ele alınmaktadır. İkinci olarak, uluslar ve ulusçuluk kapitalizm, endüstrileşme, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ve sekülerleşmenin bir ürünü olarak görülmüştür. Üçüncü olarak, uluslar yeni inşa edilen bir bina ve ulusçuluk da onu bir arada tutan çimento gibidir. Modernliğin bu ikisini bir araya getirmesi beklenir. Etnik kimlikler ise - daha eski ve daha yaygın olmalarına rağmen - ne doğaldır ne de doğuştan verilmiştir. Bunlar daha çok elit ve lider sınıfın gücü ellerinde tutmak için kullandıkları enstrümanlardır (Aydın, 2018, s. 241).

Ernest Gellner ise ulusçuluğu siyasal birim ile ulusal birimin çakışmalarını öngören siyasal bir ilke olarak tanımlamıştır. Gellner'a göre en kısa haliyle ulusçuluk, etnik sınırların siyasal sınırların ötesine taşmasını ve özellikle bir devletin içindeki etnik sınırların iktidar sahipleriyle yönetilenleri birbirinden ayırmamasını öngören bir siyasal meşruiyet

kuramıdır. Ulusal birlik kavramının ise aslında onsekizinci yüzyılda modernizmin, Fransız ve Endüstri devrimlerinden sonra ortaya çıkan büyük sosyo-politik değişimlerin doğurduğu ve devlet-toplum ilişkisinin değişmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan çok sayıda ulusun sosyo-politik problemlerine bir çözüm olarak çıktığı düşünülür (Aydın, 2018, s. 241).

B.Anderson ise ulusçuluk kavramını modern bir yaklaşımla inceler. Anderson'da milletler ve milliyetçilik özel kültürel bir yapımdır. Bu yapımları anlayabilmek için tarih içinde ne zaman ve nasıl doğduklarını ve bugün için yoğun bir duygusal meşruiyete nasıl sahip olduğunu çözümlemeliyiz. Anderson'a göre millet hayal edilmiş siyasi bir topluluktur. Bunlar öylesine konumlandırılmışlardır ki en küçük milletlerin üyeleri bile birbiriyle temas etmeksizin birbirleri hakkında bir duyguya sahip olacaklardır. Anderson, temelde bir ulusu hayal etmenin, ancak ve ancak her üçü de son derece eski ve insanların zihinleri üzerinde hükmü olan üç kültürel tasarımın etkilerini yitirmeye başlaması gerektiğini savunmuştur. Bunlardan birincisi, kutsal yazı dillerinin ontolojik hakikate ulaşmakta ayrıcalıklı bir konuma sahip oldukları fikriydi. Hristiyanlığın, İslam ümmetinin ve diğerlerinin büyük kıtalarüstü dayanışmalarını vareden bu kutsal yazı anlayışıydı. İkincisi, toplumların yüksek merkezlerin yani kozmolojik (ilahi) bir bağış ya da buyruktan ötürü hükmeden kralların altında ve etrafında örgütlenmesi sonucunda sadakatin zorunlu olarak hiyerarşik ve merkeziyetçi olmaktadır. Üçüncüsü ise, kozmoloji ile tarihi ayırt edilmez, dünyanın ve insanların kökenlerini ise özdeş kılan zaman tasarımıydı. Bir araya geldiklerinde bu inançlar, insanların hayatlarını eşyanın tabiatına sıkı sıkıya bağlamış, varoluşun gündelik dertlerine belli bir anlam vermiş ve çeşitli biçimlerde bir kurtuluş yolu sunmuş oluyordu (Anderson, 2006, s. 51).

Balibar'a göre hiçbir ulusun doğal olarak etnik temeli yoktur, fakat toplumsal oluşumlar

ulusallaştıkça, içerdikleri, paylaştıkları ya da hükmettikleri topluluklar da "etnikleşir"; yani sanki kendiliğinden bir ilk kimliğe, kültüre, çıkarlara sahip olan, bireyleri ve toplumsal koşulları aşan doğal bir cemaat oluştururmuşçasına geçmişte ya da gelecekte temsil edilir. Kurumların işleyişiyle yeniden oluşturulan her toplumsal cemaat hayalidir ve hiçbir modern ulus verili bir "etnik" temele ait değildir. Balibar, halkın – ya da ulusal bireylerin – tarihsel yaratımı sorusuna, fetihleri, toplulukların yer değiştirmelerini ve "ülkeleşmenin" idari pratiklerini tanımlayarak cevap vermekle yetinemeyeceğimizi söyleyerek cevap vermiştir. Kendilerini tek bir ulusun üyesi olarak algılayacak bireyler, ya göçle oluşmuş uluslarda (Fransa'da, Amerika'da) olduğu gibi çeşitli coğrafi kökenlerden yola çıkarak dışarıdan toplanmışlardır ya da hepsini içeren tarihsel bir sınırın içinde birbirlerini karşılıklı olarak kabul etmeye yönelmişlerdir. Halk, ortak bir yasaya tabi kılınan farklı topluluklardan hareketle inşa edilir (Balibar – Wallerstein, 2017, s. 116 – 117).

Kurgusal etniklik, yurtseverliğin nesnesi olan *ideal ulusla* kayıtsız şartsız örtüşmez, ancak onun için vazgeçilmezdir; çünkü kurgusal etniklik olmasaydı ulus tam olarak, keyfi bir soyutlama ya da bir düşünce gibi görünmekten öteye gidemezdi dolayısıyla yurtseverliğin çağrısı kimseye ulaşamazdı. Halkı kurgusal etnik bir birlik olarak inşa eden ulusal ideoloji, devletin toplulukları kontrol altında tutmak için kullandığı stratejileri haklı çıkarmakla kalmaz aynı zamanda bu toplulukların taleplerini, aidiyet duygusuna, kelimenin iki anlamında dahil eder: kendine ait olmak ve diğer benzerlerine ait olmak. Aidiyetin yurttaş olmayla tanımlanması ve ideal ulusun yüceltilmesi aynı sürecin iki yönüdür (Balibar – Wallerstein, 2017, s. 119).

Yukarıda da belirtildiği gibi ulus-devlet, miliyetçiliğe atıfta bulunan bir kurumdur. Bu kurum devlet millet birlikteliğini merkeze alan ve kendini bu birliktelik üzerinden

anlamlandıran bir görünüme sahiptir. Çünkü ulus devletlerin kurulmasıyla birlikte, sosyal entegrasyon için milliyetçilik önemli bir araç olmuştur. Milliyetçiliğin yanında ulusçuluğun talep ettiklerinden biri de kültürel türdeşliktir. Bu kültürel türdeşlikte alt kültürler yerini üst kültürlere bırakmış, üstün diller milliyetçilik bağlamında üretilmiş ve bu diller milliyetçiliğin taşıyıcıları olmuştur. Millyetçilik daha çok üst ideal hedefler etrafında kendisini oluşturan bir ideolojidir ve bu meşrulaştırma ve seferber etme aracıdır ama aynı zamanda kişisel ve kolektif inançlara dair değerleri de içinde barındırmaktadır. Cumhuriyet'in ilanıyla beraber, devlet bir ulus – devlet inşa etme sürecine girmiştir ve süreç en çok ülkede yaşayan gayrimüslim azınlıkları etkilemiştir. Ulus – devlet inşası sırasında devletin gayrimüslim azınlıklara karşı uyguladığı politkalar bir sonraki bölümde incelenecektir.

2.7 Cumhuriyet Döneminde Ermeniler

Osmanlı'dan çok kültürlü bir yapıyı miras alan Cumhuriyetçi rejim için yeni bir ulus – devlet kurma süreci beraberinde zorlu bir uyum sürecini de getirdi. Osmanlı Devleti'nde Müslüman olmayan topluluklar İslam hukukuna göre "zımmi" statüsündeydiler. Cumhuriyet rejiminin kurulmasıyla birlikte "zımmi" staüsünde olan vatandaşlar "azınlık" olarak anılmaya başlandı. Osmanlı döneminde gayrimüslimler, kendi içlerinde özerk cemaatler halinde yaşıyor, kendi dillerini konuşuyor ve kendi milli dillerinde faaliyetlerde bulunuyorlardı.Cumhuriyetçi rejimin temel amacı Osmanlı döneminden kalan bu parçalanmış yapıyı ortadan kaldırıp yerine çağdaş bir ulus – devlet yaratmaktı. Çağdaş devletin olmazsa olmaz şartlarından bir tanesi de vatandaşlarının ümmet zihniyetine ve millet düzenine dayanmayan, din, dil ve ırk farkı gözetmeyen bir anayasal rejim altında eşit

yurttaşlar olarak yaşayacakları bir devlet olmaktı (Bali, 2000, s. 5). Bu doğrultuda Türkiye Cumhuriyet'inin ulus – devlet anlayışını esas alarak kurulması ile birlikte ekonomik ve toplumsal hayatın Türkleştirilmesi gayrimüslim vatandaşların sahip oldukları bir takım hakların kısıtlanmasına sebep olmuştur. Cumhuriyetçi rejimin halkı tek bir dil ve tek bir kimlik altında toplama isteği farklı etnik grupların yaşadıkları topraklardan mübadele yoluyla ayrılmalarına, asimilasyona uğrayarak kimliklerine saklamalarına sebep olmuştur.

Cumhuriyet kan temelli bir ulus – devlet anlayışı üzerine kurulmamasına rağmen sosyal yaşamın birçok alanında Türklüğün ön plana çıkarılması, farklı etnik grupların toplumda "azınlık" olarak kalmalarına sebep olmuştur. Türklüğün ön plana çıkarılmasıyla "tek dil, tek kültür, tek ülkü" çerçevesinde gayri müslimleri bir ulus-devlet olmayı hedef olarak benimsemiş modern Türkiye Cumhuriyeti'ne vatandaş olarak bağlamak hedeflenmişti. "Tek dil - tek kültür - tek ülkü" türündeki asimilasyonist talebin gerisinde asıl olan, ancak yüksek sesle pek ifade edilmeyen neden ise aslında gayri müslimlerin aslî unsura (yani Müslüman Türk'e) ait olmamaları düşüncesiydi (Bali, 1998, s. 105-106). Cumhutiyet'in ilk yıllarında ulus – devlet yapılanması içerisinde yürütülen Türkleştirme politikaları ve bunun deavmında yürürlüğe konulan yasalar nedeniyle birçok gayrimüslim vatandaş hem sosyal hem de ekonomik anlamda birçok sıkıntıya maruz kalmıştır. Benhabib, milliyetçiliğin aslında bizlerle onlar arasındaki bir dizi, hayali olduğu kadar gerçek ayrım ve sınır yoluyla meydana getirildiğini söyler. Her ulusun hem içeride hem dışarıda bir ötekisi vardır (Benhabib, 2018, s. 27). Leyla Neyzi'de benzer bir noktaya vurgu yapar. Ona göre yakın tarihimizle ilgili önemli bir sorun, ulusal kimliğin tekil bir vatandaşlık ve kültürel kimlik hayali üzerine inşa edilmeye çalışılmış olmasıdır. Uluslaşma sürecinde yadsınan sadece "öteki" değil, tarihsel süreç içerisinde devralınan bütün bir kültürel mirasın taşıyıcısı olan

birey olmuştur (Neyzi, 2016, s. 3). Cumhuriyet döneminde Türk milli kimliği kurgulanırken çizilen sınırlar bazı vatandaşları asli olarak tanımlarken bazı vatandaşları da yabancı olarak tanımlamıştır. Sonuç olarak gayrimüslim vatandaşlar ekonomik anlamda sahip oldukları mal varlıklarının birçoğunu kaybetmelerinin yanında sosyal hayatları içerisinde de "ötekileştirme" ve ayrımcılığa maruz kalmışlar ve yaşadıkları topraklarda "yabancı" olarak görülmeye başlanmışlardır. Günümüzde birçok Ermeni vatandaş hala "azınlık", "öteki" ve "eşit vatandaş" olma durumu arasında gidip gelmektedir.

Azınlık kavramı, tarih içerisinde siyasal ve hukuksal bir kategori olarak ortaya çıkmıştır ve öncelikle "etnik, dinsel ve dilsel azınlıkları"n tanınmasıyla başlayan süreç, "ulusal azınlık" kavramına kadar genişletilmiştir (Kaya – Tarhanlı, 2005, s. 149). Akgönül, eğer bir toplumda ırk çoğunluğa ait olmanın başat kriteri olarak görülüyorsa, o toplumda azınlıkların da ırksal olduğunu söyler. Bir toplulukta çoğunluk kendini yaşanan topraklarda doğmakla tanımlıyorsa, azınlıklar dışarıdan gelenler olarak tanımlanırlar (Akgönül, 2015, s. 211-212). Oran'a göre azınlıkları birbirinden ayırmak güçtür. Ama uluslararası anlamda "ulusal azınlıklar" dört farklı anlam taşır. İlk olarak anlamı itibariyle etnik, dinsel ve dilsel azınlıklardır. İkinci olarak, bir "akraba devleti"i bulunan azınlıktır. Terimin üçüncü anlamına göre ulusal azınlık, bir anlamda sesi güçlü çıkan azınlıktır. Yani, çeşitli nedenlerle azınlık bilinci güçlü olmayan gruplar "ulusal" değil, "kültürel azınlık" sayılır. Son olarak ulusal azınlıklara, kültürel azınlıklardan farklı olarak "azınlıkların korunması" poltikaları uygulanır (Oran, 2018, s. 42).

Lozan'ın kabulüyle gayrimüslim vatandaşlar, dolaşım ve göç etme konusunda bütün Türk uyruklu vatandaşlara uygulanan özgürlük, medeni ve siyasal haklardan yararlanma hakkı, giderlerini ödeyerek her türlü vakıf, okul gibi kurumlar kurmak, yönetmek ve

denetlemek, buralarda kendi dillerini kullanmak ve ayin yapmak, önemli bir oranda oturdukları il ve ilçelerde, anadillerinde öğretim için devlet bütçesinden uygun bir miktarda pay alma, aile ve kişi statüleri konusunda gelenek ve göreneklerine saygı, inançlarına aykırı davranışta bulunmaya ve hafta tatilinde (Lozan'a göre bu tatil cuma günü) resmi işlemleri yerine getimeye zorlanmaması gibi haklara sahip olmuşlardır (Oran, 2018, s. 73). Oran'a göre bu haklar arasında gayrimüslim vatandaşların dilsel azınlıklara göre ayrıcalıklı olduğu iki yer vardır: Bunlardan biri en fazla hakka sahip olmak ve haklarının uluslararası bir anlaşmayla garanti altına alınmış olması (Oran, 2018, s. 73). Lozan'la birlikte hukuki anlamda azınlık statüsü elde eden ve yeni kurulan Türkiye'de eşit vatandaş olma hakkına sahip olan gayrimüslim vatandaşların kendi haklarını kullanmalarının önüne çoğu kez engeller çıkmıştır.

Dil, etnisite ve millyetçiliğin yapıcı bir unsuru olarak, Cumhuriyetçi elitler tarafından, ulus - devlet inşası sırasında Türk vatandaşlığının önemli bir unsuru olarak görülmüştü. Azınlıklar Lozan Antlaşması'nın azınlıkların haklarını korumaya yönelik 37. ve 43. maddelerinin Osmanlı Devleti zamanında geçerli olan düzenin az bir değişiklikle Cumhuriyet rejimi altında da devam edeceğini sanıyorlardı. Bu maddeler azınlıklara kendi milli dillerinde yayın ve eğitim yapma hakkı veriyordu. Ancak Lozan'la sağlanan bu ayrıcalıklar aslında bir ulus – devlet kuruluş ilkelerine tamamen aykırı maddelerdi (Bali, 2000, s. 5-6). Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti yıllık kongrelerinde kamusal alanda Türkçe konuşmanın Türk vatandaşı olabilmenin bir şartı olduğunu söylemişlerdir ve azınlıkların Türkçe konuşmaya teşvik edilmesi gerektiğine karar vermişlerdir. Kongre sonrasında azınlıklar tarafından kullanılan dilleri bastırma ve kamusal alanda Türkçe dışında başka dillerin konuşulmasını engellemek amacıyla

"Vatandaş Türkçe Konuş" sloganıyla bir kampanya başlattılar. Kampanya o dönemde toplumdaki birçok kanaat önderi tarafından da desteklendi (Bali, 2000, s.7). Aktar bu durumu "sokakta konuşulan dilden, okullarda öğretilecek tarihe, eğitimden sanayi hayatına, ticaretten devlet personel rejimine, özel hukuktan vatandaşların belli yörelerde iskan edilmelerine kadar toplumsal hayatın her boyutunda, Türk etnik kimliğinin her düzeyde tavizsiz bir biçimde egemenliğini ve ağırlığını koymasıdır." şeklinde açıklamaktadır (Aktar, 2008, s. 101). Sadece üç gün sürmüş olmasına rağmen kampanyanın ileriye dönük etkileri uzun soluklu olmuştur. Birçok gayrimüslim vatandaş için bu durum bir korkuya sebep olmuştur ve bu tarihten sonra kamusal alanda kendi dillerini kullanmaktan çekinir hale gelmişlerdir.

> Ben hiç unutmuyorum biz sokakta bir gün gidiyorduk bu Kurtuluş'a yeni taşınmıştık. Ablamla Ermenice konuşuyorduk sokakta, arkadan bir adam yaklaştı bize böyle yaptı, Ermeniydi o adamda, "Ermenice konuşmayın, Türkçe konuşun yolda" dedi başınıza birşey gelir. Bende ondan sonra inanılmaz bir korku oldu. Hiç sokakta bir daha Ermenice konuşmadım. (K, 45)

> İstanbul'un bir semti var Fatih ilçesine bağlı. Daha ziyade Rumlar ve Ermeniler'in yaşadığı. Mesela otobüse binerdik Rumlar daha çok Rumca konuşurlardı. Adamın biri kalkardı ki ben şahit oldum buna, böyle parmağını sallardı, kalkardı "Vatandaş vatandaş" derdi "Burası Yunanistan değil" derdi. "Türkçe konuşun" derdi. Ulan derdi bir de böyle hakaret ederdi. Tabi ötekilerde öyle sus pus… Bizler ailelerimizin o korku şeyiyle yetişmiş olduğumuz için mesela biz dışarı çıktığımız zaman biz anneye "Mama" deriz. Aman oğlum sakın mama deme anne de falan derdi. İsmini sorarlarsa söyleme derlerdi yani. Korkarlardı yani. Biz o korkularla büyüdük. (E, 66)

Kamusal alanda konuşulan dilin denetlenmesine ilişkin yürütülen bu uygulamadan sonra gayrimüslim vatandaşları sıkıntıya sokacak başka bir uygulama daha gelmiştir. Yirmi Kur'a Askerlik Uygulaması ile İkinci Dünya Savaşı'nın sürdüğü dönemde 23 ile 45 yaş arası

gayrimüslim vatandaşlar ellerine silah verilmeden ve askeri üniforma giydirilmeden asker olarak yol yapım çalışmalarında görevlendirilmek üzere çalışma kamplarına gönderilmişlerdir. Yirmi Kur'a Askerlik uygulamasının gerekçesi olarak gayrimüslim vatandaşların, ülkenin "güvenilmez unsurları" olarak görülmesi olmuştur (Kaymak, 2018, s. 49). Bali'ye göre bu yasanın çıkartılmasının üç tane sebebi vardır: Bunlardan ilki gayrimüslim vatandaşları bir süre ticaretten uzaklaştırıp maddi anlamda zayıflatmak ve Müslüman bir burjuvazinin oluşmasını kolaylaştırmak. İkincisi gayrimüslim vatandaşlara güven duyulmadığından savaşa girilmesi halinde gayrimüslim vatandaşların muhtemelen gireceği beşinci kol faaliyetlerini çalışma kamplarında engellemiş olmak. Sonuncusu ise Nazilerin, dönemin Hariciye Vekaletine yönelttiği talepleri doğrultusunda azınlıkları kamplarda toplayıp enterne etmek (Bali, 1998, s. 272).

Askerlik yasasından sonra 1942'de İkinci Dünya Savaşı'nın sebep olduğu ekonomik sıkıntılar sebep gösterilerek uygulanan Varlık Vergisi Kanunu, Türkiye'de yaşayan birçok gayrimüslim vatandaşın iflas edip işlerini kaybetmelerine ve hayatlarının alt üst olmasında sebep olmuştur. Varlık Vergisi uygulamasında vergilerini ödeyemeyenlerin çalışma kamplarına gönderilmeleri de bu dönemin daha sancılı geçmesine sebep olmuştur. 1902 yılında Tekirdağ'da dünyaya gelen ve 1915 Pogromu'ndan sonra İstanbul'a yerleşen Aram Kasapyan hatıralarını anlattığı "Kaç Kişisiniz Boğos Efendi?" adlı kitabında Varlık Vergisi'ni ödeyemeyen gayrimüslim vatandaşların tabi oldukları zorunlu sürgünü şöyle anlatmıştır:

> "O günlerde Varlık Vergisi adı altında bir vergi çıkacağına dair dedikodular dolaşmaya başladı. Gerçekten de birkaç gün sonra, Maliye'nin duvarlarına isimlerimizi asmaya başladılar. Bir sabah, İstanbul'da, gayrimüslimlere kimsenin

ödeyemeyeceği kadar yüksek vergiler geldiğini duyunca bütün vücudum titremeye başladı."

"Varlık Vergisi'ni ödeyemeyen herkes Aşkale'ye sürgüne gönderilecekti. Bir süre sonra 78 yaşındaki komşum Asadur Efendi'yi Aşkale'ye gönderdiler. Asadur Efendi dükkanındakileri on beş – yirmi günde satmaya çalışmış ama yeterli olmamıştı. Sıra bizimkilere geliyordu. Yok pahasına elimdeki malların bir kısmını satarak 1.000 lira topladım… Günler geçerken, vergiyi ödeyemeyenleri gruplar halinde Aşkale'ye gönderiyorlardı. Aşkale'den gelen haberler bizi titretiyordu. Eksi 25 – 30 derece soğukta, genç yaşlı demeden çalıştırıyorlarmış. Buna bile şükrediyorduk çünkü çok daha başka şeyler olabileceğinden korkuyorduk. Bu bize vurulan dördüncü ölümcül darbeydi… Dükkandaki satıştan elimize geçeni hemen Maliye'ye götürüyorduk. Bu arada Müron Altunyan'ın vergisini 5.000 lira arttırdıkları haberi geldi. Dükkanın vergi borcu bittikten sonra elimde 2.500 lira kalacağını umarken, yeni gelen vergiyle tamamen yıkılmış, iflas etmiştim… Yıllarca sokaklarda terlik sat, sonunda bir dükkan sahibi ol, karı koca tutumlu davranarak ikinci bir dükkan aç, hayallerin gerçekleşsin, gel gör ki Ermeni olduğun için adaletsiz bir vergi ödemek zorunda kal ve iflas et! " (Kasapyan, 2015, s. 82 – 85)

1946 yılına gelinmesiyle, ülke çok partili döneme girmişti. Demokrat Parti'nin liberal görüntüsü, ülkedeki gayrimüslim azınlıklar için daha demokratik bir dönemin başlayacağı izlenimini verdi. Ötekileştirme ve ayrımcılığa maruz kalmadan daha özgürlükçü bir ülkede yaşama ümidi birçok gayrimüslim vatandaşın Demokrat Parti'yi desteklemesine sebep olmuştur. Ama Demokrat Parti'nin sahip olduğu bu özgürlükçü tutum çok geçmeden yerini

dış politikada yaşanan sıkıntılara göre değişkenlik gösteren bir tavra bırakmıştır.

Bu dönemde, Kıbrıs meselesi yüzünden Yunanistan ve Türkiye arasında yaşanan gerilim ve Atatürk'ün Selanik'teki evinin bombalanması haberi, toplumu gayrimüslim vatandaşlara karşı bir kışkırtmaya sebep olmuştur. 6-7 Eylül olayları olarak geçen saldırılarda, insanlar iki gün boyunca gayrimüslim vatandaşların iş yerlerini ve fabrikalarını yağmalamıştır. Kiliselere, mezarlıklara, Beyoğlu, Bakırköy, Eyüp, Kuzguncuk, Moda ve Adalar gibi yerlerde gayrimüslim vatandaşların evlerine saldırılarda bulunmuş ve eşyalarını yağmalamışlardır. Bu durum geride bıraktığı psikolojik travma ve maddi zararın yanında, azınlıkların ülke içerisinde ne kadar güvenliksiz şartlarda yaşadığını da gözler önüne sermiştir.

Kasapyan ailesinin kızı Janet'in 6-7 Eylül olaylarıyla ilgili anlattıkları, o dönemde yaşanan olayların gayrimüslim halk üzerinde bıraktığı etkiyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

> "Dışarıdaki kalabalıkta sokak arkadaşlarımız da vardı. "Pandeli'yi denize attık," diye bağırışlarını duyduk, kucak dolusu çatal-kaşığı evlerine taşıdıklarını izledik. Saat gece yarısı olmuştu.Ertesi gün babam Mahmutpaşa'ya inmeye korktu. Annem cesur bir kadındı.Minibüse binip önce Gedikpaşa'daki evimize gitmiş. Evde en alt katta Koko adında bekar bir kiracımız vardı. Evde yalnız o bulunuyordu. Eline bayrak alıp "Burası Türk evidir," diye saldırganların evine zarar vermesini engellemiş.Annem daha sonra dükkana gitmiş.Mahmutpaşa yokuşunda ve Kapalıçarşı'da bulunan birçok dükkana ve dükkandaki mallara zarar verilmiş olduğu halde, babamın dükkanına dokunmamışlar… Ama en kötüsü İstiklal Caddesi'nde yaşanmış. Sarıyer ve Büyükdere'de fazla Rum ve Ermeni dükkanı

yoktu. Sarıyer'de bulunan gazinocu Mardiros'un sünnet edildiğini, restorandaki tüm bardak ve diğer eşyaların denize atıldığını duyduk. Uzun süre boyunca vapurla Büyükdere iskelesinden geçtiğimizde o eşyaları denizin dibinde görürdük. Balıklı Rum Mezarlığı papazının da sünnet edildiğini, Kumkapı'da birçok Rum ve Ermeni kızının tacize uğradığını, şehrin her tarafında evlerin yağmalandığını, Şekerci Kapriel'in ve diğer dükkanların buzdolaplarının çıkarılıp araba arkasına bağlanarak sürüklendiğini daha sonra tüylerimiz ürpererek duyduk." (Kasapyan, 2017, s. 92-93).

Bu dönemde yaşananlarla ilgili yazılan hatıratlarda, gayrimüslim vatandaşlar yağmamanın çoğu zaman yabancılar tarafından değil aynı mahallede yaşadıkları komşuları tarafından yapıldığını yazmışlardır. Kiminin komşusu yağmalamalar sırasında gayrimüslim komşusunu evine alıp saklarken, kimisi de komşusunun evini ve iş yerini yağmalamıştır. Özizmirli, 6-7 Eylül olayları sırasında yaşananları, konuyla ilgili yazdığı bir makalede o dönemi yaşamış iki kişi üzerinden anlatır. Sanayici Gazanfer Sanlıtop, yaşanan olayların sonucunda ortaya çıkan zararın faturasının bütün bir ülkeye kesilmek istendiğini şöyle anlatır.

"Kırılan dökülen camların, yerlere atılan ve üzerinde yürüyerek kırılan saatlerin, kıymetli eşyanın milli servet olduğunu, sonradan faturanın bütün ülkeye çıkacağını koskoca gazete patronu anlamamıştı ki ben nasıl anlayacaktım… Caddeler telef edilmiş ticari emtiadan geçilmez olmuştu. Canım kumaşlar çamura bulaşmış şekilde yerlere serilmişti. Hazır elbiselerin, kumaşların üzerinde yürüyorduk." (Özizmirli, 2011, s. 36)

> “Benim (Sarkis Çerkezyan) diğer dükkanın kepenklerini kırarak içeri girmişler. Meğerse bizim dükkana giren de, iki dükkan aşağımızdaki Karadenizli meslektaşımız, Laz Mehmet’miş… Dükkan komşumuz, meslektaşımız Laz Mehmet yağmacılardan birisiydi yani… O günden sonra bir daha selamlaşmadık (Özizmirli, 2011, s. 36).

Gayrimüslim vatandaşlar için sıkıntılı bir başka konu ise 1935 yılında kabul edilen ve 1936 yılında yürürlüğe giren “1936 Beyannamesi” olarak da bilinen Vakıflar Kanunu ile cemaatlere ait bütün taşınmazların Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne bağlanması olmuştur. Kanuna göre bütün azınlık kuruluşları Vakıflar Genel Müdürlüğüne bağlanacak ve müdürlük tarafından yönetilecekti. Müdürlük, Ermeni ve Rum cemaatinden geriye dönük mal beyanı yapmalarını ister ancak her iki cemaat için bunu gerçekleştirmek mümkün olmaz.

Azınlık mallarına el konulması meselesinin başlangıcı 1915 tarihine uzanır. Osmanlı hükümeti, 30 Mayıs 1915 tarihli tehcire dair kabine kararından itibaren Ermeni mülklerinin idaresi ve dağıtımına yönelik ‘yasal’ kararlar almış ve emirler vermiştir. Polatel’e göre devletin Ermeni mallarının gaspını ve el değiştirmesini yasalarla düzenleme girişiminin ardında iki temel amaç vardır. Bu amaçlardan biri el koyma sürecine yasalar üzerinden meşruiyet kazandırmak, diğeri ise malların paylaşımında merkezin kontrolünü sağlamaktır. Bir başka deyişle, devlet, mülklere el konulması ve bunların dağıtımı ve satımı gibi süreçlerin kendi gözetiminde ve kendi kararları doğrultusunda yapılmasına çaba göstermiştir. Bu doğrultuda imparatorluk genelinde, Ermeni mallarının tek tek tespit edilip kayıt altına alınarak devletin mülkü haline getirilmesi için otuz üç tane tasfiye komisyonu

kurmuştur. Ermeni mülklerini devlet adına mühürleyip korunmasını sağlayan komisyonlar, mülklerin detayları konusunda defterler tutmuşlardır. El konan malların sahiplerine, bulundukları konuma ve değerlerine ilişkin bilgilerin bu defterlere kaydedilmesi, devlet tarafından bu sürecin nasıl titizlikle ele alındığını göstermektedir (Polatel, 2015).

Kıbrıs sorununun Türk – Yunan ilişkilerini olumsuz etkilemeye başladığı 1970'lerden itibaren Vakıflar Genel Müdürlüğü, Rum vakıflarını ve dolaylı yoldan Yunanistan'ı sıkıştırmak için gayrimüslim vakıfların vakıfnamelerini istemeye başlamıştır. Oysa bu vakıfların vakıfnameleri yoktur, çünkü Osmanlı dönemindeki usule göre her biri ayrı bir padişah fermanıyla kurulmuştur. 1936'dan sonra bu vakıfların edindikleri taşınmazlara el konulmaya başlanmıştır. Hem Lozan'In hem de mülkiyet hakkının bir ihlali olarak el konulan mallar, onları satmış sahiplerine veya onların mirasçılarına para istemeden iade edilmiş mirasçının bulunmaması halinde ise yine parasız olarak Hazine'ye intikal ettirilmiştir (Oran, 2018, s. 104- 105).

Oran'a göre gayrimüslim vatandaşların mallarına el konulması olayı, Türkiye'deki sermaye birikimi sürecinin temel aşamalarından birincisi ve başlıcasıdır. Azınlık mallarına el konulması süreci şu şekilde işlemiştir: 1) Gayrimüslimlerden Müslümanlara çeşitli yöntemlerle sermaye transferi; 2) Halkın tasarruflarını banker krizi gibi olaylarla bireylere transfer; 3) Devletin 1930'lardan beri yaptığı sermaye birikimini arsa fiyatına satmak suretiyle yaptığı transfer (Oran, 2018, s. 142 -143).

Taşınmazlarla ilgili bu sıkıntı Türkiye'nin AB'ye uyum paketi adı altında gerçekleştirdiği reformlara kadar sürmüştür. Bu süreçte hükümet bir dizi değişiklik yapmıştır. 2002'de kabul edilen üçüncü uyum paketiyle Vakıflar Kanunu değiştirilerek gayrimüslim vakıfların, Bakanlar Kurulu kararıyla gayrimenkul mal edinmeleri ve

tasarrufları altında bulunmakla birlikte tapuda üzerlerinde görünmeyen gayrimenkulleri tapuya tescil ettirmeleri imkanı sağlamıştır. Bu tarihten sonra AKP döneminde AB'ye uyum paketleri adı altında reformlar gerçekleştirilmiştir ve bu reformlar sayesinde hükümet ve gayrimüslim cemaatler arasında olumlu bir diyalog ortamı oluşmuştur.

Ermeni cemaati için sıkıntılı olan bir başka konu da ASALA terör örgütünün kurulması olmuştur. ASALA saldırılarına ilham olan yurt dışındaki Türk bürokratlarına yönelik ilk saldırı, 1973 yılında gerçekleşti. Amerikan vatandaşı olan Gurgen Yanikyan, Türkiye'nin Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar ve Konsolos Bahadır Demir'i Santa Barbara'daki bir otelde öldürür. Türk diplomatlarına karşı ilk saldırı olarak nitelendirilen bu durum, daha sonra 1975 yılında Beyrut'ta kurulacak olan ASALA terör örgütüne ilham kaynağı olur (Vural, 2018, s. 78 - 79).

ASALA'nın gerçekleştirdiği eylemler o dönemlerde Türkiye'de yaşayan Ermeni vatandaşlarını da etkilemiştir. Gayrimüslim vatandaşlar için huzurun ve güvenliğin sağlanamadığı bir toplumda, ASALA terör örgütü, tüm Ermenilerin potansiyel bir terörist ya da suçlu gibi görünmesine sebep olmuştur. Bu terör örgütünün Türkiye'de yaşayan Ermenilerle hiçbir bağlantısı olmamasına rağmen o dönemde yaşayan Ermenilerin suçluluk duygusu içerisine yaşamasına sebep olmuştur (Kaymak, 2018, s. 76).

Tezin bu kısmında bahsedilecek olan son konu yakın tarihte gerçekleşmiş olan Ermenistan – Azerbaycan krizidir. İki ülke arasında yıllardır devam eden Dağlık Karabağ krizi çözmek adına 1994'te bir ateşkes imzalanmıştır. 27 Eylül 2020 tarihinde Ermenistan'ın yıllardır tekrarladığı gibi ateşkes ihlali yaparak Azerbaycan'ın sivil yerleşim yerlerini vurmuş ve bu saldırı sonucunda birçok insanın hayatını kaybetmesine sebep olmuştur. Bu saldırıya müteakip Bakü yönetimi daha önce hiç görülmemiş bir şekilde

karşılık vermiş, 10 Ermeni askeri öldürülmüş ve Ermenistan sıkıyönetim ve seferberlik ilan etmiştir (Güler, 2020). Devam eden süreçte çatışmalar daha da şiddetlenmiş ve yaklaşık bir buçuk aylık süre içerisinde çatışmalar Azerbaycan'ın lehine olacak şekilde sonuçlanmıştır. Bu süreçte hem iktidar hem de muhalefet Azerbaycan'ı açık bir şekilde desteklemiş ve devlet Azerbaycan ordusuna mühimmat desteğinde bulunmuştur.

Çatışmaların Türkiye'deki Ermeni vatandaşlar üzerindeki etkileri rahatsızlık verici olmuştur. Toplum içerisinde Türkiye'de yaşayan Ermenilerle, Ermenistan'da yaşayan Ermeniler arasında bir ayrım yapılamaması ve iki ülke arasında yaşanan krizin faturasının Ermeni vatandaşlara kesilmesi, Ermenilerin bu süreçte günlük hayatlarında baskılara maruz kalmalarına sebep olmuştur. İki ülke arasında gerçekleşen bu kriz, Türkiye'de yaşayan Ermenilerin konuyla hiçbir alakaları olmamalarına rağmen suçlanmalarına ve hatta sosyal hayatlarında, yaşadıkları semtte, bazen iş yerlerinde komuşularından ya da yıllardır aynı mahallede yaşadıkları insanlardan tehdit almalarına ve baskı altında kalmalarına sebep olmuştur.

Tezin ilerleyen kısımlarında görüleceği üzere, Ermeni vatandaşların yaşadığı tüm bu baskı ve dışlanmalar günümüzde toplumun gayrimüslim vatandaşlara olan bakış açısının yıllar içerisinde çok değişmediğinin ispatı niteliğindedir.

3. KAVRAMSAL ARKA PLAN: KÜLTÜR KAVRAMI VE TANIMI

3.1 Kültür Kavramı ve Tanımı

Kültür kavramı sosyal bilimlerde en çok kullanılan kavramlardan biridir. Her ne kadar tanımlanması kolay gibi görünse de zamana, mekana ve içinde gelişip büyüdüğü topluma göre değişiklik gösterdiği için aslında tanımlanması zor bir kavramdır. İlk bakışta kültür

kavramı içine sanat, edebiyat, müzik ve resim gibi kavramların girdiği zihnin daha üst kısımlarına ait bir kavram gibi görünse de sosyolojinin baktığı yerden kültür daha farklı görünmektedir. Sosyoloji için kültür, toplum üyelerinin ya da toplumun içinde bulunan bir grubun yaşam şeklini ifade eder. Bu içine giyim-kuşam, dil ve aile hayatı, çalışma şekilleri, dini ritüeller ve törenler ve aynı zamanda sosyal hayatla ilgili rutinlerini içine alan bir kavramdır. Her ne kadar kültür ve toplum tanım olarak birbirinden farklı olsa da toplumun var olmadığı bir yerde kültürden söz edemeyiz. Toplumlar, ortak bir kültürle organize olur ve bir araya gelirler. Dolayısıyla kültür olmadan da toplumlar bir araya gelmesi ve anlaşması da mümkün değildir. Kültür insanların birbirlerini anlama ve kendilerini ifade etme yolu olarak da anlaşılabilir. Bu yüzden kültür ve toplum kavramı birbirine sıkı sıkıya bağlıdır.

Kültür, sürdürücüsü, aktarıcısı olan aktörlerce, yani insanlarca içerik ve biçim olarak sürekli değişime uğradığı için kültür ile ilgili genel geçer bir tanım bulmak zordur. Özbudun, kültürü bir tarihi ve bir geçimişi paylaşmış insanlar topluluğunun tarih içerisinde geliştirdiği ortak anlamlandırmalar çerçevesi olarak tanımlar (2014, 374). Raymond Williams'a göre kültür kavramının tanımı zordur ve kültür, İngiliz dilinin en karmaşık iki ya da üç kelimesinden biridir çünkü artık farklı entellektüel disiplinlerdeki ve düşünce sistemlerindeki önemli kavramlar için kullanılır hale gelmiştir. Kültür kavramının İngilizce'deki ilk kullanımlarına bakacak olursak kültür kavramı en başta hayvan ve ekin "yetiştirme" (cultivation) anlamına gelmekteydi ve Latince "cultum" fiilinden türemiştir. Kelime aynı zamanda dinsel tapınma ile ilişkiliydi (buradan da "kült" sözcüğü türemiştir) (Williams, 1983, s. 87). Levi–Strauss'a göre Fransızca'da "Culte"ler (tapınma yolları)

“culture” (kültür) nüvelerinin, başlangıç senaryolarının hayata geçirilme biçimleridir (2016: 18). Almanca “Kultur” kavramı da kültür uygarlık ve bireysel ya da kollektif ilerleme ile eşitler (Smith, 2016, s. 19; Yıldız, 2018, s. 174). Romalı filozof, Cicero ve Horatius kültür kavramını insanın yetiştirilmesi, işlenmesi, eğitilmesi anlamında ilk kez kullananlar olmuşlardır. Cicero’nun bu konuda kullandığı terim cultura animi'dir. Kavram, insan nefsinin (Grekçe: pneuma, Latince: anima, Türkçe: can) terbiye edilmesi anlamında kullanılmıştır. Cicero, terimi, başlangıçta “doğal” bir malzeme, bir içgüdü, bir hammadde, nefsine düşkün bir hayvan olarak gördüğü insanın işlenmesi, yetiştirilmesi ve eğitilmesi anlamında kullanmakla, kavramın bugün de aşina olduğumuz anlamına vurgu yapmıştır (Özlem, 2008, s. 154).

Tomlinson kültürün oldukça karmaşık bir kavram olduğundan bahseder. Tomlinson, iki antropoloğun 1950’li yıllarda yaptıkları bir çalışmada, yalnızca İngiliz ve Amerikan kaynaklarından 150’nin üzerinde kültür tanımı derlediklerini aktarır (1991, s. 4). Tomlinson’a göre kültür, her şeyden önce sembolik temsil pratikleri yoluyla anlam inşa etmeye çalıştıkları bir yaşam düzeni olarak görülebilir. Eğer ekonomik alandan bahsediliyorsa, o zaman insanların malları nasıl ürettikleri, değişime soktukları ve tükettiklerinden; siyasi alan üzerine tartışılıyorsa, iktidarın toplumlarda hangi pratiklerle yoğunlaştığı, yayıldığı ve kullanıldığından; kültürden bahsediliyorsa insanların hem bireysel hem de kolektif olarak, birbirleriyle iletişim kurarak yaşamlarını nasıl anlamlı kıldıklarından bahsediliyor demektir. Williams, kültür ile ilgili yukarıda yaptığı tanımın yanı sıra “kültür sıradandır” ifadesini de kullanmıştır. Kültür sıradandır, öyleyse “demokratik antropolojik” anlamda “bütün bir yaşam tarzı”na işaret etmektedir. Williams bu ifadeyle kültürün, belirli duyarlılıkların “işlenmesi” yoluyla çok az sayıda kişinin

inceltilmiş "özel" yaşam biçimi anlamına, yani kültürün seçkin anlamına karşı çıkmak amacıyla kullanmıştır. Kültür, imtiyaz sahibi bir kesimin malı değildir, günlük pratiklerin tamamını kapsar (Tomlinson, 2017, s. 35 - 37).

Geriye gidip kültür kavramına verilen ilk anlamlara bakacak olursak, on altıncı yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar kavram, geniş bir öğrenmeyle bireysel insan aklının ve kişisel görgünün geliştirilmesine vurgu yapmak için kullanıldı (Smith, 2016, s. 19). On yedinci yüzyıl sonunda toplumsal yaşamdaki değişimlerle birlikte kültür teriminin anlam ve içeriği değişmeye başlamıştır. Kültürün, on sekizinci yüzyılda Aydınlanma felsefesinin "akıl"a verdiği önemle bağıntılı olarak, gerekli bilgileri edinen, aklını kullanabilen, akılcı ilkelere göre eylemde bulunabilen, nefsine aklıyla hâkim olabilen ve bu anlamda "kişilik" sahibi olmuş insana "entellektüel" demiştir (inteilectus: zihin, anlama yetisi). 18. yüzyılın sonlarına doğru, kavramın tekil kullanımının yanında çoğul olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Bu yeni anlamıyla "kültür", artık, bir insan topluluğunun, bir halkın, bir ulusun ve gitgide belli bir uluslar topluluğunun duyuş, düşünüş ve değer birliğini meydana getiren düşünsel, sanatsal, felsefî, bilimsel ve teknik tüm üretim ve varlıkları olarak tanımlanmaktaydı. Böylece kavram, tek insan için değil de, bir insan topluluğu için kullanılmış olup sosyolojik bir anlam da kazanmış oldu (Özlem, 2008, s. 155). Böylece kültürün toplumsal değer ve davranış biçimlerini ifade eden toplumsal alana dair bir anlama bürünmesinde Aydınlanma düşüncesi önemli bir katkı sağlamış oldu.

Aydınlanma düşünürleri kavramı biraz daha genişletip tıpkı bitkiler ve toprak gibi insanların ve toplumların da biçimlendirilip yönlendirilebileceğini dolayısıyla yönlendirilmesi gerektiği fikrine sahip olduklarından kültür terimi "insan zihninin etkin olarak geliştirilmesi" anlamını kazandırmışlardır. Daha farklı ifade edecek olursak tarımsal

etkinliklere ilişkin olarak ve "yetiştirme", "ıslah etme" anlamında kullanılmakta olan kültür terimi bu dönemle birlikte insan zihninin geliştirilmesi, gelişme süreci, bu sürecin araçları ve zihnin gelişkin durumu gibi anlam katmanlarını içerecek bir anlam evrenine bürünmüştür. Kültürün içine girdiği bu yeni anlam evreni kültüre daha estetik bir anlam katarak yüksek kültür olarak kültürü oluşturmuştur. Yine bu dönemde antropolojinin gelişmesiyle birlikte kavramın hem antropolojik hem de sosyolojik olarak kullanımı, bir halkın ya da belirli bir toplumsal grubun "bütün bir yaşam biçimi"ni ifade etmektedir (Suğur, 2014, s. 100).

Kültürün, uygarlığa kattığı estetik anlamın yanında zaman içerisinde antropolojinin gelişmesiyle elde ettiği tanıma göre kültür, bir toplumun üyelerinin inandıkları değerler, takip ettikleri normlar ve yaptıkları maddi şeylerden oluşur. Clifford Geertz, kültürü, paylaşılan semboller ve/veya anlamlar sistemi olarak tanımlamıştır (Suğur, 2014, s. 102). Malinowski ise kültürü, kullanım ve tüketim maddelerinden, çeşitli halk gruplarının yapısal hak ve görevlerinden, insan düşünce ve becerilerinden, inanç ve alışkanlıklardan oluşan bir bütün olarak tanımlamıştır (Malinowski, 1992, s. 69).

Baumann için kültür, şeyleri oldukları ve aksi halde olacaklarından farklı yapmak ve onları bu halde, yapay şekil içinde tutmaktır. Kültür, bir düzen yaratmak ve onu korumak, düzeni bozan ve bu düzen açısından kaos görünen her şeyle mücadele etmektir. Kültür, "doğa düzeni" (yani şeylerin insan müdahalesi olmaksızın oldukları durum) yerine yapay, tasarlanmış bir düzen koyma ya da ekleme işidir. Kültür, bir tercih sorunudur. Kültür, bir düzeni en iyi, hatta belki de tek iyi düzen olarak göklere çıkarır. Bütün bu alternatifleri bayağı ya da tümden düzensizlik olarak tanımlar (2014, s. 161). Kültür ister aktarılmış

olsun ister sonradan kazanılmış olsun, insanın ayrılmaz bir parçasıdır. Bu parça çok özeldir ve farketmeden insanın hem varoluşsal özelliğini hem de varlığının özünü oluşturur (Baumann, 1998, s. 10).

Kültür kavramıyla ilgili yapılan bu sosyolojik tanımların yanında günlük dilde kültür kavramı çok farklı şekillerde kullanılmaktadır. Bu farklı kullanımlar bile kültür kavramının çok anlamlı bir kavram olduğunun göstergesi olabilir.

Bu tez çalışmasının ana sorunsalını kültür kavramının Ermeni cemaatindeki önemi ve cemaati bir arada tutan kavramlardan biri olup olmadığı oluşturmaktadır. Ayrıca gemişten günümüze Ermeni kültürünün hakim kültür içerisindeki yeri ve kaybolmaya yüz tutmuş tarafları ve kuşaklararası aktarımın nasıl yapılması gerektiği incelenecektir.

4. İSTANBUL ERMENİLERİ'NDE CEMAAT İÇİ İLİŞKİLER, SORUNLAR, DİN, KİLİSE VE PATRİKLİK İLİŞKİSİ

4.1 Cemaat İçi Dayanışma İlişkileri

Tarih içerisinde Ermenilerin Hristiyanlığı ilk kabul eden milletlerden biri olması ve kendilerine ait bir krallığın altında, sınırları belli bir toprak parçası içerisinde toplanmalarının uzun bir zaman alması, Ermenilerin din ve kilise etrafında toplanan bir milet olmasına sebep olmuştur. Tez çalışması kapsamında Ermeni cemaatinden bireylerle yapılan görüşmelerde inancın kimliğin ayrılmaz bir parçası olarak görüldüğünü ama günümüzde birçok Ermeni vatandaşın inanç ile bağını kestiklerini ifade etmişlerdir. Cemaat üyeleri için kiliseye gitmek dindarlık düzeyini gösteren bir durum olmaktan çıkmış daha çok kültürlerine, geçmişlerine ve cemaat içi ilişkilerine bağlılığın sembolü haline gelmiştir. Kilise, cemaat üyeleri için yılın belli zamanlarında toplandıkları, bir araya gelip cemaat içi

ilişkileri güçlendirdikleri bir mekan haline gelmiştir. Kilisenin ve patriklik makamının varlığı, cemaat için hem kutsaldır hem de azalmakta olan nüfuslarının ve bu toprakları üzerindeki varlıklarının bir temsiliyeti olarak görülmektedir. Çalışmanın bu kısmında Ermeni cemaati ve din, kilise ilişkisi, cemaat içi dayanışma ilişkileri ve cemaat içi sorunlar ele alınacaktır.

Toplum birimleri, ortak zaman ve mekanı paylaşan bireyler arasında yüz yüze iletişim sonucunda şekillernir ve bu birimlerin her birinin kendine has yapıları, kültürleri, kimlikleri, dilleri ve organizasyonları vardır. Ferdinand Tönnies, bir araya gelip bir topluluk oluşturma fikrinin insanın doğasında olduğuna inanır ve bu bir araya gelişler sonucu ortaya çıkan toplumsal birimlerin yapılarını iki tipoloji kullanarak açıklar. Tönnies, bireylerarası iletişim sonucu ortaya çıkan toplumsal birimleri Gemeinschaft (Cemaat) ve Gesselschaft (Cemiyet) olarak ayırmıştır. Bu tipolojiye göre Gemeinschaft, belirli bir coğrafyayı paylaşan bireylerin oluşturduğu ve yakın ilişkilerin hâkim olduğu toplumsal birimleri, Gesselschaft ise modern endüstriyel ilişkilerin hüküm sürdüğü toplumsal birimleri ifade eder (Tönnies, 2001, s. 28). Gemeinschaft tarzında oluşan topluluklarda, bireylerin dürtüleri, bilinçdışı güdüleri ve doğal iradeleri etkilidir. Bu topluluklarda cemaat üyelerini bir arada tutan unsurlar, akrabalık, komşuluk ve arkadaşlıktır. Cemaat içerisindeki birlik ve dayanışma topluluğun bir arada kalmasını sağlar. Bu durum, cemaat üyelerinin doğuştan getirdikleri ortak özellikler ve fiziksel ortamdaki yakınlığın yanısıra cemaatlerdeki ilişkilerin yüzyüze, içten ve duygu ağırlıklı olmasından kaynaklanmaktadır (Tönnies, 2001, s. 28).

Bir diğer toplumsal birim olan Gesselschaft ise modern endüstriyel hayat, toplumsal hareketlilik gibi sebeplerle bir araya gelen; kişisel çıkarların ön planda tutulduğu resmi,

geçici ve rasyonelliğe dayalı toplumsal yapıyı ifade eder. Rasyonel iradenin eseri olan bu grupların üyeleri, siyaset, ticaret veya çeşitli toplumsal meseleler gibi ortak amaçlar etrafında bir araya gelirler. Cemiyet tipi ilişkilere, modern yönetimlerin bürokrasi sistemleri, ordular, ticari şirketler ve endüstri kuruluşları gibi belirli hukuki metinler etrafında bir araya gelen topluluklar örnek olarak verebilir (Tönnies, 2001, s. 28).

Tönnies'in toplumal örgütlenmeler ile ilgili oluşturduğu tipolojiden yola çıkarsak, Ermeni cemaatinin örgütlenmesini ve cemaat içi dayanışma ilşkilerini Gemeinschaft tarzı bir örgütlenmenin içine koyabiliriz. Cemaat üyelerinin verdiği cevaplardan da anlaşılacağı üzere, İstanbul'da Ermeni cemaatini bir arada tutan birlik, beraberlik duygusu ve cemaat içi dayanışma ilişkileridir. Tönnies'te bu tipolojiyi birlik ve beraberlik duygusu üzerine inşa etmiştir ve bu tarz gruplara katılım iradi olarak gönüllü bir şekilde yapılır. Katılım bir zorunluk ya da gereklilik düşüncesinden yola çıkarak yapılmaz. Ermeni cemaati için cemaat üyeliği doğuştan kazanılan bir durumdur ve cemaatin ayakta kalabilmesi için bu iradi katılımın nesilden nesile devam etmesi gerekmektedir. Tönnies'in geleneksel toplumu ifade etmek için kullandığı Gemeinschaft'ta birincil ilişkiler ön plandadır ve bu ilişkiler aile, dostluk ve komşuluk bağına göre şekillenir. Geleneksel toplum tipolojisinde bireysellikten ön planda değildir. Tönnies'e bireysellik, geleneksel toplumu modern topluma götüren bir araçtır (2001, s. 28 -29).

İstanbul Ermeni cemaatinin üst kuşak bireyleri ile yapılan görüşmelerde cemaatin birliktelik sağlama ve dayanışma ilişkileriyle ilgili farklı görüşler birdirmişlerdir. Görüşmeciler, cemaat içi dayanışma ilişkilerinin iyi olduğundan bahsederken aynı zamanda cemaat içinde bölünmelerin olduğuna da dikkat çekmişlerdir. görüşülenlerden ikisi cemaat içerisinde ekonomik durumu iyi olan vatandaşların cemaate sadece maddi anlamda destekte

bulunduklarını ama cemaatle duygusal bağlarının zayıf olduğunu ifade etmişlerdir. Ekonomik durumu iyi olan cemaat üyelerinin çocuklarını Ermeni okullarına yollamak yerine kolejlere yollamaları da görüşmeler sırasında rahatsızlıkla ifade edilen bir durum olmuştur. Kiliselerin, devletten hiç bir şekilde maddi destek almayıp cemaat içinde toplanan yardımlarla ayakta kalmaktadır. görüşülenlerden biri İstanbul'da 30'a yakın kilisenin bulunduğu ifade etmiştir. Her kilisenin ayrı bir cemaati vardır ve her kilisenin kendine ait bir "isim günü" vardır. Ermenice'de "madağ" olarak geçen isim gününde kilise, cemaati için bir yemek organize eder ve kilisenin giderlerinin karşılanması için yardım toplanır. Bu yardımın her hangi bir sınırı yoktur ve bu yardım organizayonunu çoğu zaman cemaat bireyleri düzenler. Her cemaat üyesi kendi maddi durumuna göre yardımda bulunur fakat görüşmecilerin mülakatlar sırasında belirttiğine göre maddi desteğin büyük çoğunluğu ekonomik gücü daha yüksek olan cemaat üyeleri tarafından yapılmaktadır. Yapılan bu yardımlardan bahsedilirken, devletin Türkiye'deki camilere giderlerinin karşılanması için maddi yardımda bulunurken kiliselere giderlerinin karşılanmasına yönelik bir yardımda bulunmaması görüşmecilerin rahatsızlıkla ifade ettikleri bir durum olmuştur. Devlet'in kiliseleri, camilerden ayrı bir noktaya koyması ve maddi destekte bulunmaması Ermeni cemaati üyelerinin kendilerini devlet tarafından kabul edilmeyen ve dışlanan, toplumda içerisinde ise hala ikincil vatandaş ve "öteki" olarak görmelerine sebep olmaktadır. Görüşmeciler bu "öteki" olma durumu karşısında hissettikleri rahatsızlığı mülakatlar sırasında sık sık dile getirmişlerdir.

> Cemaat açısından söyliyim cemaat içi ilişkiler çok iyi. Cemaati ayakta tutan odur. Yani bizim başka bir gelirimiz yok, yardım aldığımız. Kilisenin hiçbir şeyi karşılanmıyor camiler gibi değil. Müslümanların Türkiye'de diyanet karşılar. Biz

> öyle birşey yok. Eğer cemaat olmasa o papazlarında, din adamlarınında maaşları ödenmez. Papazların yardımcıları vardır, kilisede çalışanlar vardır, onların maaşları hep cemaatin yardımlarıyla olur… Şeyi anlatayım ben size. Yani cemaatin giderleri yeterli oluyo mu olmuyo mu. Pazar günleri her kiliseye giden şahış işte kendi cebinden kendi bütçesine göre yardım bırakır. Fakat bu yardımlar yetmiyor. Mesela okullarımız paralıdır… Öğrenci sayısı da azaldı. Tabi azaldı baya azaldı. Şöyle söyliyim yani 30 – 40 yıl içerisinde yüzde elli azaldı. Ki büyük bir rakam yüzde elli. Okullar paralı. Zaten okullarla kilise yardım açısından birbirleriyle paslaşıyorlar. Yani bütçesi okulun yoksa kilise ona yardım eder. Eğer kilisenin yoksa okul ona bütçe yardımın da bulunur. Okulun bahçesinin içinde kiliseyle okul yan yanadır bizde. Hep böyledir. Bir parselin içindedir. Solda kilisedir sağda okul ya da sağda kilisedir solda okul. Hep beraberdirler yani. O yetmediği için her sene aşağı yukarı bizim burda İstanbul'da şu anda faaliyette olan 30'a yakın kilisemiz var. Her kilisenin bir günü vardır. İsim günü diyim ben ona. Her sene o kendi isim gününde yemek verir. İşte herkesi çağırır ama bilhassa maddi durumu iyi olan şahısları çağırır ki ordan şey toplarlar teberrü toplarlar. Onlarda her sene de atıyorum vardır böyle 150 – 200 kişilik bir grup vardır böyle maddi durumu iyi olanlar her sene de onlar yardımda bulunur. İşte 10 lira birine 30 lira birine duruma göre ama hep aynı insanlar o 150 kişi 200 kişi olan insanlar her kiliseye 30'a yakın kiliseye her yemeklerde katılırlar her sene ve hep onlar yardımda bulunurlar. Yoksa başka türlü şey olmaz yani. Mümkün değil yani mümkün değil. (E, 66)

Kelimelerin anlamları vardır ve bazı kelimeler bir duyguyu yansıtılar. Bauman' a göre "Cemaat" kelimesi de bunlardan biridir. İyi bir his verir. "Cemaat" kelimesi ne anlama gelirse gelsin, bir "cemaatin içinde yer almak", "bir cemaate dahil olmak" iyidir. Çevre ya da toplum kötü olabilir, ama cemaat olamaz (Bauman, 2020, s. 7). Raymond Williams ise cemaati tanımlarken, kavramın devlet, toplum ve ulus gibi sosyal organizasyonlardan farklı olarak hiçbir zaman negatif ve ayrılıkçı bir anlamda kullanılmadığını da ifade eder. Williams cemaati, belirli bir coğrafyada toplanmış, aynı dil ve aidiyet hissi gibi ortak değerler etrafında bir araya gelen insan topluluğu olarak tanımlanmaktadır (1983, s. 75 – 76).

Cemaat kavramı üzerine yapılan sosyolojik ve antropolojik çalışmalar, cemaatin sahip

olduğu karakteristik özelliklerin endüstrileşme ve kentleşmeye ayak uyduramayacağını iddia eder. Bu düşünceye göre cemaat oldugu modernitenin sahip olduğu özelliklere sahip değildir ve sonuç olarak modernleşmenin hızlanması cemaatlerin kaybolmasına sebep olacaktır. Cohen, cemaatlerin moderniteye yenik düşüp zaman içerisinde kaybolacağı düşüncesine karşı çıkar. Ona göre, kişilerin bir cemaate katılma ya da cemaat oluştuma isteği, kişinin cemaat kimliği üzerinden bireysel kimliğini oluştuma ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Cohen, "cemaat" kavramını, birbirleriyle ortak ve benzer noktaları olan bir grup insanın bir araya gelmesiyle oluştuğunu söyler. Ve bu benzerlikler onları dışarıda bıraktıkları gruplardan belirgin bir şekilde ayırır (Cohen, 1985, s. 12). Dolayısıyla cemaat kavramı hem farklılık hem de benzerlik içerir. Cemaat fikri, iki grup arasındaki sınırların benimsenmesiyle ortaya çıkar. Fakat cemaat içinde bağlılık hissini oluşturan bu sınırlar değil grup üyeleri tarafından şekillenen kültürdür ve bu kültür Cohen'e göre sembolik bir anlam taşımaktadır (Cohen, 1985, s. 13).

Başka bir deyişle cemaatin sınırlarını çizen kültür, toplumun tamamı tarafından paylaşılan bir kültür değildir. Grup üyeleri tarafından oluşturulan ve şekillendirilen bu kültür, aynı zamanda içerisindeki semboller ve ritüeller sayesinde kendilerini kimliklendirme aracıdır.

Görüşmeciler için kiliselerin cemaat yardımlarıyla ayakta kalması ve devletin hiç bir maddi yardımda bulunmaması kendi içlerinde bir tedirginliğe yol açmaktadır. Genç kuşak bireylerin kiliselere özel günler haricinde gitmemeleri, cemaatlerinden ve kültürlerinden uzaklaşmış olmaları da üst kuşak bireylerde kendilerinden sonra kültürel mirasları olarak gördükleri kiliselerinin yok olması korkusunu da doğurmaktadır. Çoğu ailede tarihselliğin

konuşulmaması, kültür ve dil aktarımının gerektiği gibi yapılamaması ve bunun bir sonucu olarak gençlerin kendi gelenek ve göreneklerine yeterince ilgi göstermemesi bu korkuyu besleyen sebepler arasındadır.

> Ermeni cemaatiyle ilişkilerimiz, bizim ilk çıkış dönemimizde, Ermenilerde kendi içlerinde ikiye bölündüler. Bir kısmı kabul etmemek gerektiğini işte sonuçta onlarında müslümanlaştığını sonra kendi kimliklerinden kendi geleneklerinden uzak kaldığından dolayı bunların bize uyum sağlamaları zor olduğunu söyleyenler oldu. Bir kısmı da hayır sonuçta kimlik olarak Ermeniyse bunları Ermeni olarak kabul etmemiz gerektiğini söylediler. İşte bizim bu konuda yaptığımız çok çeşitli mücadeleler oldu. 6-7 yıl içerisinde müslümanlaşmış Ermenilerin çocuklarını Ermeni okullarına kaydettirmenin başarısını gösterdik. İşte isteyen birçok insanın da tekrar Hristiyanlığa dönmesi için gidip patrikhaneden o izni çıkartırıp vaftiz yaptık. Yani bu şekil. (E, 61)

> Ben uzun yıllar Ermeni okullarında, okul – aile birliğinde görev yaptım. Çalıştım, kiliselere yakın çalıştım. Onların işte mesela kurban bayramında, kurban eti dağıtılıyor, okunuyor vesaire aynı şey bizde de var. Hiç değişik değil. Mesela bu özel günlerde cemaate, fakirlere, kimsesizlere, evsizlere bu illa Ermeni olması gerekmiyor. O toplumun herhangi bi bireyine yardım amaçlı yemekler yaptık. Bunları dağıttık. Hep çalıştım. Ama şunu da gördüm. Millet işi illet işidir. Hiçbir zaman takdir görmezsiniz. Hiçbir zaman pohpohlanmazsınız. Bunu ben kendi cemaatimde de yaptım, Müslüman cemaatinde de yaptım. Hiçbir zaman teşekkür olmadı. O yüzden bir daha çalışır mıyım? Hayır, artık kendime çalışmak istiyorum… Bence cemaatte bir birlik var. Ama bu birlik, beraberlikte bile şöyle bir hareket var. Gözden kaçan birşey bu. Benim mesela kendi cemaatimden birine bir desteğim olacaksa ve bu destek atıyorum şu an farazi konuşuyorum kıyafet desteği yapacağım mesela. Benim canım ciğerim Müslüman arkadaşlarım var. Ben yine onlardan destek alıyorum. Bu elden alıp bu ele veriyorum ama bu el bilmiyor benim diğerinden aldığımı. Değişen hiçbir şey yok. Evet ortada bir dayanışma var, düşeni kaldırırız ama bu düşeni kaldırmak yine kültürün parçasındaki herkes tarafından yapılıyor aslında. Aslında hepimiz aynıyız, hiçbir farkımız yok, aynı gemideyiz. (K, 50)

Bazı görüşülenler cemaat içinde toplanan yardımların yeterli olduğunu söylemiştir fakat görüşülenlerden biri bu durumun böyle olmadığını ifade etmiştir. Okullara maddi anlamda

yeterli desteğin yapılmadığını ve toplanan paraların ihtiyaca göre dağıtılmadığını belirtmiştir. Dolayısıyla hem azalan öğrenci sayısı hem de yeterli maddi desteği görememek İstanbul'daki bazı Ermeni okullarının kapanma durumuna gelmesine sebep olmuştur. Maddi yardımların eşit dağıtılamasının yanında okullara yapılan kayıtların eşit sayıda olmaması, bazı okulların öğrenci sayıları azken bazı okulların öğrenci sayılarının çok olması ve maddi anlamda daha rahat olmaları cemaat okullarının yaşadığı sıkıntılar arasındadır.

> Bizde de o kadar çok bölünme var ki yani cemaatin içinde önde gelen kesimler yani bujuva kesimler diyim ben sana, zengin Ermeniler güçlerini devletten alıyorlar yani ben öyle diyorum yani anladın mı? Mesela isim vermeyeceğim kesinlikle adamın faktoring şirketi var mesela kocaman anladın sen zaten, hastane sahibi diyim ben sana yönetim kurulu başkanı, hastane sahibi. Bunlar sırtlarını devlete dayadılar, tuzları kuru bunların yani o yüzden dolayısıyla biz bunlara da karşıyız yani biz bunları da benimsemiyoruz. Her dakka yani bakıyoruz saraya gidiyorlar, saraya değil de yani görüşmeye gidiyorlar. Hayır yani bu kadar gidip ne konuşuyorsun? Kendi cemaatin için ne yapıyorsun? çoğu okullarımız kapanma raddiyesine geldi, Ermeni okullarımız. Mesela Tophane'de bir Ermeni okulumuz var, oğlum orda okudu çoğu zaman öğretmenler maaş alamıyorlar. Yıllardır biz bunun şeyini yapmaya çalıştık havuz sistemi. Yani çok zengin okullarımız var, gelirleri çok ordan alıp o okul zor mu durumda? O okullar biraz kiradan, gelirden, mülkten ama o yok bizde işte. Dayanışma dedin ya biz de dayanışma hakkaten yok. Mesela Feriköy'de bir okulumuz var zor durumda diyorlar, Tophane'deki desen keza öyle. Başka Topkapı'da desen keza öyle. Tamam bağışlar falan yapılıyor biz de "madağ" diyoruz. Madağ biz de demek yemek tertip ediyorsun bir yer tutyorsun kilisenin salonu, okulu yada. İnsanlar geliyorlar oraya, yemek yiyorlar bağış yapıyorlar. Zenginlerimiz ne kadar yapıyor bilemiyorum. Bir bakıyorsun gazetede okuyorsun yeteri kadar bağış toplanamadı, e o zaman sen kendi cemaatin için ne yapıyorsun diyorsun? Cemaatine ne yapıyorsun bu para toplanamadıysa? Herkes kendi cebini kendi şeyini düşünüyor anladın mı? O yüzden ben buna çok kızıyorum yani. Şimdi bu patrik bilmiyorum ne kadar ne yapacak onu da bilmiyorum. Öncelikle havuz sistemi diyorum kendi cemaatin için birşey. Bundan önceki ölen partiğimiz çok şeyler yaptı, çok çok şeyler yaptı ama adam 10 seneden fazla yoğun bakımda komada kaldı yani sonra vefat etti. İkinci bir seçim yapıldı. O yüzden bizde hakikaten birlik yok kesinlikle yok. (K, 45)

Cemaat içinde bu bölünmeye sebep olan sınıf tabakalaşmasından ziyade statü tabakalaşması gibi görünmektedir. Weber' göre toplumsal statü/itibar, yaşam tarzı, resmi eğitim süreci ve buna d tekabül eden yaşam tarzlarının edinilmesi, doğuştan veya meslekten gelen itibardır. Sınıf tabakalaşması, mülkiyet ve üretim ilişkilerine göre belirlenirken, statü tabakalaşması özel "hayat tarzları"nın temsil ettiği tüketim biçimlerine göre belirlenir. Yine Weber'e göre, "Statü onurunu en iyi ifade eden şey, belli bir çevreye mensup olmak isteyen herkesten, her şeyden önce belirli bir hayat tarzına sahip olmasının beklendiğidir." (Berberoğlu, 2009, s. 47).

Günümüzde Ermeni cemaatini, içlerindeki bölünmelere ve yaşadıkları sıkıntılara rağmen bir arada tutan tek sebep sayılarının azalması ve kültürel mirasın yok olması korkusu değildir. 1915 Pogromu ve Cumhuriyet'in ilanından günümüze kadar olan süreçte Türkiye'deki gayrimüslim azınlıklara karşı uygulanan ayrımcı devlet politikaları, etnik kimlikleri yüzünden yaşadıkları baskılar ve ailelerinden kendilerine miras kalan korkular cemaat bireylerinin kolektif belleğinde hala tazeliğini korumaktadır. Dolayısıyla cemaatin kolektif belleği ve zihinlerine yer edinmiş olan korkular cemaat üyelerini bir arada tutmada din, dil ve kültür kavramları kadar önemlidir.

Mithat Sancar, ulus – devlet inşa sürecinde devletlerin geçmişlerinde sahip oldukları karanlık dönemleri bastırmak amacıyla çeşitli kahramanlık efsaneleri uydurduklarını ve bu efsanelerin yeterinde inandırıcı olmayacağını bildiklerin, bu efsanelerin yanına "kurban/mağdur" mitoslarını da eklediklerini söyler. Burada amaç, "ulus"un geçmişte yaşanan büyük trajedilerde "fail" olarak yer almadığı ve bunların sorumluluğundan kendilerini azat etme ve böylece "ulusal kimliği temiz tutmak"tır. Böyle bir kurgu, "ulus"u kendi acılarına yoğunlaştırırken, başkalarının acılarını yok saymayı da beraberinde getirir.

Dolayısıyla bu anlayışa göre geçmişin yükünden kurtulmanın en iyi yolu, geçmişi uzaktan yakından hatırlatabilecek her şeyi inkar etmek, engellemek, bastırmak olarak kabul edilir (Sancar, 2016, s. 18 – 19). Jan Assmann, ulus – devlet inşa sürecinde ulusal hafıza iki strateji üzerine kurulduğunu söyler: Ya kahramanca bir geçmiş referans alınır ya da kurban/ mağdur rolü benimsenir (2011, s. 34).

Ermenilerin belleklerinde yer edinen bu acı tecrübelerin devlet tarafından görmezden gelinmesi ve bastırılmaya çalışılması, Ermeni vatandaşlar için geçmişte yaşananların bugün üzerindeki etkisini de arttırmıştır. Halbwachs'a göre bir halkın belleğine kazınan olayın kendisi değil, maruz kaldıkları yankılarıdır. Ve sadece, o halka etki ettikleri andan itibaren onların belleğine dahil olur (2019, s. 128). Assmann'a göre kültürel bellek, geçmişle bağlantılı "kurucu bellek" ve yakın geçmişe ait kişisel tecrübelerin bir araya gelmesiyle oluşan "biografik bellek"in bir araya gelmesiyle oluşur. Kültürel bellek geçmişte belli başlı noktalara dokunur ve geçmiş, bellekte olduğu gibi saklanamaz. Bellekteki geçmiş kendisini hatırlayanın zihnindeki semboller ve içinde bulundukları durumu açıklamak için anlatılan hikayler ya da mitlerle bir araya gelir. Kültürel bellekte önemli olan olaylar değil onların nasıl hatırlandığıdır (2011, s. 37).

Pierre Nora'da Halbwachs ve Assmann'ın görüşlerine benzer bir fikre sahiptir. Nora, "bellek"i "tarih"ten ayırmamız gerektiğini iddia eder. Tarih, analitik, soyut ve nesnel iken, bellek anlam ve semboller bakımından zengindir; ancak çarpıtılmış olabilir (Smith – Riley: 2016, s. 137).

Talin Suciyan Türkiye'de yaşayan Ermeniler üzerine yaptığı doktora çalışmasında birinci ve ikinci kuşak Ermeni vatandaşlarla sözlü tarih görüşmeleri yapmış ve inkarla yaşama durumunun kuşaklararası devam ettiğini görmüştür. Geçmişe yönelik bu unutma ve

bastırma politikasını Bourdieu'un habitus kavramıyla açıklayarak devletin geçmiş politikalarına yönelik bu tutumunu "inkar habitusu" olduğunu iddia eder.

> "Belirli mesleklerin icra edilmesinin yasaklanması, seyahat ve kültürel ifade ve inanç özgürlüğünün kısıtlanması, genelde gayrimüslimlerin ve özelde Ermenilerin devletin ekonomik yıkım politikalarının hedefi olmaları; Varlık Vergisi, Yirmi Kur'a Askerlik gibi uygulamalarla çalışma kamplarına gönderilmeleri, gündelik hayatta karşılaştıkları sosyal baskılar, kadınların kaçırılmasının normalleştirilmesi ve kanıksanması, bunların hepsi bu habitusun kurucu parçalarıdır (Suciyan, 2018, s. 132- 133)

Cemaat üyeleri, kendi içlerinde geçmişi çok fazla konuşmamalarına ve sonraki kuşaklara aktarımda takip ettikleri bazı stratejilere rağmen, geçmişte devlet eliyle yapılan haksızlıkların ve yaşanan mağduriyetlerin kabul edilmesini istemektedirler. Görüşmeler sırasında en çok dile getirilen devletin geçmişte yaptığı hataları görmezden gelmemesi ve özellikle 1915'te yaşanan tehciri bir "soykırım" olarak kabul etmesi olmuştur.

4.2 Cemaat İçi Sorunlar

Cemaat bireyleriyle yapılan görüşmelerde cemaatin yaşadığı sıkıntılara da değinilmiştir. Ermeni nüfusunun günden güne azalması ve gençlerin cemaatten ve kendi kültürlerinden uzaklaşmaları görüşmeler sırasında sıklıkla tekrarlanan bir nokta olmuştur. Üst kuşak bireylerle yaptığımız mülakatlarda cemaat içi sorunlarınız nelerdir sorusuna farklı cevaplar vermişlerdir. Meclis'te yeterince temsil edildiğinizi düşünüyor musunuz sorusuna ise görüşmecilerin çoğu hayır cevabını vermişlerdir. Cemaat bireyleri için meclisteki temsiliyetten çok toplum içerisinde maruz kaldıkları baskılar, sosyal medya üzerinden ve

bazı siyasi partilerin söylemleri üzerinden pekiştirilen üzerinden pekiştirilen önyargılar daha büyük bir sıkıntıdır. Yüzyıllardır bu topraklarda yaşayan bireyler olarak toplum içerisinde hala kendilerini yeterince ifade edememeleri, geçmişte yaşanan olayların yükünün hala daha omuzlarında olması ve bunun sonucu olarak yaşadıkları sıkıntılar ve toplum içerisinde maruz kaldıkları davranışlar onlar için temsiliyet konusundan daha büyük bir sıkıntıdır. Hükümetin, toplumdaki milliyetçi grupları besleyecek tarzdaki söylemleri, Ermenistan – Azerbaycan krizinde, çözüm odaklı yaklaşmak yerine savaştan yana olan tavrı, Aya Sofya'nın camiye dönüştürülmesi sürecindeki tavrı, görüşmeciler tarafından milliyetçi grupların kendilerine karşı daha büyük bir tavır almasının sebepleri arasında görülmektedir. görüşülenlerden biri Ermenistan – Azerbaycan krizinde iktidar partisininde tutumuda eleştirmiştir.

> O konuda var ya ben Kılıçdaroğlu'nu çok ayıpladım. Sürekli Ermenistan'ı eleştirmek, Azerbaycan'ı yükseltmek işte. Yani savaş çıksa sevinecekler. Deyin ya biz dünyada barıştan yanayız, kardeşlikten yanayız, dosttan yanayız. Bunlar sürekli yani şeyi düşünmüyor. Bu konular aslında Türkiye'de hassas bir konu aslında. Nitekim işte günlerce patrikhanenin etrafında arabalar döndü. Ne kadar acı bi şey değil mi? Halbuki biz de Türkiye vatandaşıyız (E, 67).

> Ya biliyor musun sence ifade etmeleri gerekiyor mu? Bizim Türkiye'de aslında baktığın zaman her alanda bak her alanda, müzikte, sanatta, mimaride, ticarette her şeyi geç Osmanlı'da direk sarayın içinde varlarmış yani. Saray hazinesini onlara emanet etmiş. Ticaret yapmışlar. Benim ananemin babasının soyadı İstanbulluyan. Zeytinburnu'nun yarısı bu adamınmış. Büyük halı tüccarıymış. Şu anda Osmanlı tapularımız var mesela. Annem gözümün önünde yırttı attı tapuları. Bunlar dedi beş para etmez. Yani işte bir Balyan ailesi ne bileyim… Mesela geçenlerde film seyrediyorum Oscar filmi şey hani Whiplash diye bir film var. Davul çalıyor çocuk, davulların üstünde Zilciyan yazıyor. Yani bu zili üreten bile Ermeni. O zaman daha kime neyi anlatacağız? İnsan olduğumuzu anlayalım yeter.

> İnsanız yani hiçbirimiz uzaylı değiliz. İnsanız ama ille demek ki bunu bile ifade etmek gerekiyor. Bilmiyorum. (K, 50)

Dolayısıyla mecliste herhangi bir parti, Ermeni asıllı milletvekilleri üzerinden haklarının savunulması ya da mecliste söz sahibi olmak gibi bir düşünce zihinlerinde çok fazla yer etmemektedir. Bu konuda görüşülenlerden sadece biri mecliste Ermeni asıllı milletvekili sayısının artmasının olumlu sonuçlar verebileceğini düşünmektedir. Cemaat bireyleri için şu an mevcut olan partiler üzerinden gayrimüslim vatandaşlar ile ilgili yürütülen politikalar daha büyük bir önem taşımaktadır. Onlar için özellikle iktidar partisinin toplum içerisindeki önyargılar kıracak türde adımlar atması gerektiğinin özellikle altı çizilmiştir. Görüşmelerde 2019 yılında yapılan patriklik seçiminde devletin yurtdışından bir patrik adayının gelmesini engellemesi, cemaat üyeleri tarafından özgürlüklerini kısıtlayıcı bir müdahale olarak görülmektedir. görüşülenlerden bazıları seçimi bu anlamda yeterince demokratik görmemektedir.

> Ya bakın 1915'ten önce çok daha iyi temsil ediliyorduk. Aşağı yukarı 15-20'ye yakın miletvekili vardı. Şimdi iki tane var. Biri geçenlerde vefat etti. Markar Esayan AKP'den, Garop Aylan var HDP'den. Bir de Selina Doğan var CHP'den geçen sene onu koymadılar. Yani ama çok kısıtlı bu şey değil yani yeterli bir ölçü değil….İyidir iyidir gayet iyidir. Şimdiki gençlik kabuğunu yırtmıştır yani. Belki eskiden değildi yani korkarlardı, çekinirlerdi, merabanın dışında bir dostlukları falan tabi birkaç kişi hariç pek olmazdı ama şimdiki gençlik daha rahattırlar. Evlenmeler de çoklaştı. Bir Ermeni gencin Müslüman Türk kızıyla evlenmesi ya da erkeğin bir Ermeni kızı alması yani çok çoğaldır. Çok iç içe geçmeye başladı. Yani o yönden daha iyi kanıksadılar birbirlerini. İki grup çok daha iyi tanıyorlar birbirlerini… Ben geçmişte yaşadıklarımı konuşurum. Ama az önce de söyledim yani benim yaşımda olup hala ismini söyleyemeyenler var. Bana konuşma diyenler var yani. (E, 66)

> Anlaşılamamak galiba. Evet anlaşılamamak. Ben bunu Hrant öldüğünde anladım. Hrant ne anlattı? İnsanlar ne anladı? Evet anlaşılamamak. Bazen buraya kumrular geliyor. Bak şurda yemleri var mesela. Bazen geliyorlar buraya yumurta bırakıyorlar. Gerçekten bak dokunamıyorsun hayvana. Dokunamazsın yani ben dokunamıyorum. Onun naifliğine dokunamazsın. Hrant bunu anlattı. Ve o gün vefat ettiği gün benim dayımla buluşacaktı enteresan. Aynı okuldan arkadaşlar. İkiside ruhban okulundan mezunlar. Kimsesiz çocukların okuduğu okuldur o. Dünya insanıydı Hrant. Anlamadılar onu. Şimdi onu anlamayınca biz daha ne anlatalım? Ne konuşalım? Ne anlatalım? Kime neyi ispat edelim? O yüzden bu çekingeler hep. Ben siyaset konuşmadığım için politika bilmediğim için belki çok rahat ve cesurum. T.A.'ım ben diye ortalıkta geziyorum ama yarın öbür gün bilmiyorum sıkıntı yaratcak mı bana?…Cemaatim adına şey yok gerçek anlamda bir topluluk yok. Mesela bu kim var? Garop Aylan var. Garop Aylan, HDP'de. Garo benim canım ciğerim. Aynı mahallede büyüdük. Ablasıyla ben aynı okulda okuduk, aynı sınıfta okuduk. Garoyla da erkek kardeşim aynı sınıfta okudu. Çok zor bir çocukluğu, babasını erken yaşta katbetti vesaire vesaire. Ama Garo nerde şu an? Garo HDP'nin bünyesinde. Neden orda? Belki bütün azınlıklar orda toplandığı için orda. Bilmiyorum ki? Ama biz kendi başımıza yokuz hiç bir yerde. Sıkıntı burda bence. Bu yüzden temsil edilemediğimizi ben düşünüyorum. Ama ben bir YouTube kanalında hiç alakası olmayan annemle bir sohbet ettim başıma neler geldi? Bir de düşünsene orda mecliste boy gösterdiğini? Mimleniyorsun. Yani aa bu Ermeni, bitti. Yandığının resmidir. (K, 50)

Mülakat yapılan vatandaşlar temsiliyet noktasında büyük oranda aynı fikre sahiptirler. Daha önce de belirtildiği üzere cemaat bireyleri mecliste temsil edilmek yerine günlük hayatlarında, toplum içerisinde daha özgür olmak ve devletin kaybolmaya yüz tutmuş olan kültürel değerlerine sahip çıkmasını istmektedirler. Cemaat bireyleri için devletin kendilerine ve kültürel değerlerine sahip çıkıp, onları asli bir vatandaş olarak değer görmeleri meclis içerisindeki temsiliyetten daha önemlidir.

> Kendilerini özgür hissetmiyorlar. Siyasi açıdan özgür hissetmiyorlar. Ekonomik kaygıları çok büyük. Her an elimizden malımızı alabilirler korkusu var yine...Yani tabi eskiden dillendirilemeyen konular şimdi daha çok dillendiriliyor. Bu sürecin kendisini artık dayattığını görüyoruz. Bulunduğumuz çağ eskisi gibi değil. Yapılan herşey bu dünyada karşılığını buluyor. Bugün dışarıya dağılmış Ermeniler burda bize birşey olduğunda hemen tepkilerini koyuyorlar. (E, 61)

> Şu anda biz hemen hemen kendi dilimizi unuttuk yani… En büyük sorun bu. Benim Ermenicem fena değildir, iyidir benim Ermenicem. Ben önce anne babamdan öğrendim sonra okuldan öğrendim ben Ermeniceyi yani. Onu da hala devam ettiriyorum. Ama ben şanslıydım benim ailem biliyodu. Ama aşağı yukarı yüzde sekseninin ailesi bilmiyo ki çocuklarına öğretsin yani. Bir de yanlış bir benzetme olmayacak heralde. Bu Ermenicenin unutulması kusura bakmayın ama bir devlet politikasıdıydı yani. Tabi… Devletin politikasıydı. Üzülerek söylüyorum ama böyleydi yani. (E, 66)

Görüşmeler sırasında vurgulanan bir diğer konu ise sosyal hayatlarında fikir özgürlüğüne sahip olamamaları olmuştur. Devlet tarafından "vatan haini" olarak nitelendirilme ve toplum tarafında dışlanma korkusu onları çoğu zaman politik konular hakkında fikirlerini özgürce ifade etmekten alıkoymaktadır.

> En son bir seçim oldu patriklik seçimi oldu. Ben yeğenimle beraber boykot edenlerdeniz. Kullanmadık hakkaten kullanmadık. Hatta kiliseye gidip boykot etmeyi bile düşündük ama apar topar gözaltı da var bunun içinde sonuçta. Devletimizin bize dayattığı patriği biz reddettik o yüzden oy da kullanmadım.Yani yapcak birşey yok yani, kimisi çok ılımlı baktı yani mecbur diyor başımıza bir patrik olması lazım düşüncesiyle iki adayı da kabul etti. Ama bir aday tamamen devlete sırtını dayamış biriydi. O zaten yenildi, elendi yani. Öbürü de zaten onu da benimsemedik, o da devletin adamı. O yüzden ne o ne o. Normalde Ermenistan'dan adaylar gelicekti ama bunu istemediler. Devlet bi kişiyi seçit sende kendine bir rakip buluyorsun dedi. Ermenistan'dan hiçbir aday gelmeyecek o yüzden ikiniz arasında bir seçim olacak dedi. Ne o ne o, istemedik, boykot ettik, kullanmadık. Ama ayılanlar bayılanlar çok oldu tabi. (K, 45)

> Parti kurulmasını gerekli görmüyorum. Ülkede o denli yüksek bir nüfusa sahip değiliz. Ancak farklı partilerde farklı görüşlerde Ermeni vekillerin olması hoşuma gider. Son zamanlarda ülke bu açıdan biraz daha iyi bir durumda… Cemaatin en büyük sorunu iktidara gelenler tarafından çok müdahale edilmesidir. Bu sebeple kendi içimizde yapmış olduğumuz seçimler yeterince demokratik değildir. Cemaatim üzerinde ciddi baskılar kurulmaya çalışılıyor. Geçmişe göre daha iyi bir durumda olan cemaat şu anda da farklı sıkıntılar ile karşı karşıya. Örnek vericek olursak devletin politikasıyla ülkede artan ırkçılık Türkiye'deki Ermeni toplumunu kötü yönde etkilemektedir… Cemaatin sosyal ve politik haklarınında tam anlamıyla verildiğini düşünmüyorum. Eskiden Ermenilerin sahip olduğu birçok şey hala tam anlamıyla Ermenilere verilmiş değil sadece göstermelik bazı icraatlar uygulanıyor. Onun yanı sıra askerlik yaparken, hakim, savcı veya devlette yüksek yerlere gelemiyor sadece halkın seçtiği milletvekili mertebesine yükseliyor. (E, 35)

4.3 Din, Kilise ve Patriklik Makamı

İstanbul'da yaşayan Ermeniler Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren, varlıklarının teminatı olan ve kültürlerinin en önemli simgesi olarak görülen okullarının, kiliselerinin ve derneklerinin bulunduğu semtlerde bir arada oturmaya çalışmışlar, dini – kültürel değerler etrafında inşa edilen bir sosyal hayat oluşturmuştur. Her gittikleri yerde ilk yaptıkları okul, kilise inşa etmek ve sonrasında bir matbaa kurmak olmuştur (Kaymak, 2018, s. 122-123).

> Azınlık okullarıyla azınlık ibadethaneleri yan yanadır. Ve biz kiliseye gidip dua etmeden sınıfımıza derse girmezdik. Böyle bir alışkanlığımız vardı. Ha buna bir kaçış diyebilirsiniz, bir oyun diyebilirsiniz. Ne biliyim farklı birşey de diyebilirsiniz ama önce duamızı eder, mumuzu yakar öyle derse girerdik. Kilise benim içim çok da cazip bir durum değil mesela. Çünkü neden? O etnik, o eski görüntü, o karanlık, bütün ışıkları yanmayan bir kiliseye giremiyorum mesela. Keza ışıkları yanmayan bir camiye giremediğim gibi. Ben aydınlık kadınıyım, aydınlık olması lazım. Ve dininde bana aydınlık aktarılması gerekiyor. Korkutarak, yasaklayarak bu bana göre birşey değil.

> Ve Hristiyanlığında, Müslümalığında ara ara reform görmesi gerektiğini düşünüyorum. Yani bir rönesans yaşaması lazım… Dolayısıyla çok her hafta gidip kilisede ibadet eden bir Hristiyan değilim… Ama çok yakın değilim açıkçası. Olmalı mıyım? Belki olmalıyım. (K, 50)

> Küçükken annemler kiliseye götürürlerdi. Babam, babaannem beni alıp hadi gidelim. Tamam ama hani. Ama o kadar. Bir sefer üzüm bayramı yortusunda bir dini törene katıldık kilisede. Babam papazın elini öp dedi uzaktan haçı öp dedi. Ben şöyle "Neden öpücem ki? Niye ki?" Ve babam zorla öptürdü sonra. Çünkü yani herkesin içindedir ibadetini yapar da ben niye öpiyim yani? Herkesin dudakları değiyor, şey yapıyor. Bir de şey yaptırmıştı mask veriyorlar, okunmuş ekmek. Herkes sırada böyle. Babamda yine beni götürüyor yanında. Diyorum ki, hani istemiyorum. Niye beni şu an, strese girdim. Herkes sana bakıyor, bir de sahnenin ortasındasın. Adamın biri ağzına birşey veriyor hani yani. Bilmiyorum ki. Böyle duruyorum ben de (gülüyor). Aldım böyleyim bu ne? (gülüyor). Ondan sonra zaten şimdi büyüdüğüm için hani öyle bir kiliseye gideyim, dua edeyim sadece hani mezarlığa gittiğim zaman, ziyaret için vesaire. Hani onun için. Onun dışında İsviçre'de de hani bir gideyim, dua edeyim. Ben dua edersemde eğer, kendi zamanımda kendim ederim. Şu anda bile ederim yani kendim için. Ama öyle bir kiliseye gitmem lazım gibi birşey hiç yani. (K, 22)

Genç kuşak bireyler kendilerini dine çok bağlı hissetmedikleri için, kilise ve din onların günlük hayatlarında önemli bir yer kaplamamaktadır. Günlük hayatlarında dini gereklilikleri yerine getirmektense sadece belli günlerde dini ritüelleri yerine getirmek için kiliseye gitmeyi tercih ediyorlar. Bu tercihlerinde aile içerisinde dini hayatın çok etkisi olmaması ve kendilerinin dini bir inanca bağlılık ihtiyacı hissetmemeleri de etkili olmuştur. Üst kuşak görüşmeciler mülakatlar sırasında dinin yaşadığımız modern çağa ayak uyduramadığını ve bu yüzden renove edilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Bu anlamda sonraki kuşaklara din eğitiminin verilmesi değil kültürel aktarımın yapılması önemli görünüyor. Cemaat içerisindeki genç bireylerden tek beklentileri artık sadece sembolik bir

anlam taşıyan dini ritüelleri takip etmeleri ve özel günlerde kilise ziyaretlerini yapmalarıdır.

Cemaat içerisinden genç bireylerle yapılan mülakatlarda, görüşmeciler boyunlarında haç taşımalarına rağmen bunun onlar için bir anlam taşımadığını sadece aksesuar olarak taktıklarını söylemiş ve boyunlarında haç taşıdıkları için alacakları tepkilerden de çekinmediklerini ifade etmişlerdir. Genç kuşak bireylerin etnik kimliklerini açıklamakla ilgili herhangi bir çekince yaşamamalarında aile içerisinde üst kuşakların yaşadıkları sıkıntıların ve korkuların kendilerine aksettirilmemesi ve 1915 Pogromun'u haricinde Cumhuriyet döneminde gayrimüslim vatandaşlara karşı uygulanan ayrımcı politikalardan haberdar olmamaları da etkili olmaktadır. görüşülenlerden biri aile içerisinde bu konuların hep gizlice konuşulduğunu ve Ermenilerin Cumhuriyet sonrası dönemde yaşadığı bir çok sorunu, Hrant Dink'in ölümünden sonra kendi araştırmalarıyla öğrendiğini ifade etmiştir. Mülakatlar sırasında üst kuşak görüşülenlerden bazıları da aile içerisinde bu konuları ya konuşmadıklarını ya da yaşadıkları sıkıntıların sadece bir kısmını anlattıklarını belirtmişlerdir. Görüşmeciler geçmişi bilmenin kimseye bir fayda sağlamayacağını ve genç kuşakların yaşadıkları topluma karşı bir öfke, nefret, kırgınlık ya da korku içerisinde yaşamalarındansa, bulundukları topraklarda mutlu ve huzurlu yaşamalarının daha doğru olduğunu düşünmektedirler. görüşülenlerden bazıları kendi kolektif belleklerinde yer edinen acı ve korkuları yeni kuşaklara aktarmanın kendi acılarını taze tuttuğunu ve bu durumunda kendilerine iyi gelmediğini ifade etmişlerdir.

> Onu da diyim hani bende çok fazla şey değilim hani böyle aşırı dindarlığım yok. Bunu bana da iş yerinde falan da çok sorarlar mesela hani çok gider misin kiliseye. Yok hani bizimki de her pazar giden insanlar değiliz hiçbirimiz olmadık. Ben daha ilk böyle yaşım ermeye başladığında ben de oruç tutardım. Çünkü onlar tutuyordu mesela ve tam o yaşlardasın hani özendiğin bir yaş 18-19 yaşlarındasın ben tutardım

mesela. Bir iki sene tuttum sadece sonra hani ilerleyen senelerde baktım onlarda öyle çok ultra şeyler değil bıraktım. Ama tabi de bayramlarda şeylerde kiliseye giderim asla şeyim yok. (K, 26)

Dinin etkisi var. Benim yani özelimde değil ama… Mesela Türkiye'de Hristiyan olmayan Ermeniler var. Yani bunların birçoğu bulundukları bölgenin inancıyla yaşamışlar. Eğer bulundukları bölgelerde Alevilik hakimse, Alevi Ermeniliğiyle yaşamışlar. İşte Müslüman Sünni mezhebine yakın insanlarla yaşamışlarsa, Müslüman Ermeni olmuşlar. Bunlar işte şimdi Hristiyan Ermenilerle buluşma noktasında zorlanıyorlar. Zorlanmanın nedeni tabi karşılıklı hem devlet hem Patrikhane'den kaynaklı bir sorun var. Sorun nasıl yani? Sorun şöyle Müslümanlaşmış Ermeniler, Müslüman olduktan sonra Ermenilerle birlikte yaşamaktan uzak kalmış. Örften, dilden, adetten, herşeyden uzak kalmış. Bugünde kendi özgünlüğüne dönüş yaparken de Hristiyan olmanın koşulunu dayatıyorlar işte Müslüman Ermenilere ya da Alevi Ermenilere. Onlar da bu konuda kendilerini ispat edemiyorlar. Yani devlete gittikleri zaman kayıtlardan silinmiş Ermenilikleri. Patrikhane'ye gittiklerinde, onun ispatını istiyorlar. İspat olmadı mı zaten vaftiz yapmıyolar. İşte bir yerde şart koşuyolar. Bu da bizim birlikteliğimize müthiş bir engel oluyor. Yani kendi insanınla birlikte yaşarsın. Bugün her ne kadar farklı halklarla birlikte yaşasakta ayrı ayrı yerlerde bulunup ayrı ayrı mezarlıklarda bulunuyoruz. Ayrı yerlerde ibadet ediyoruz. Bu çok şaçma sapan birşey. Sonra çözülmesi gereken de çok önemli bir sorun… Bende Hristiyan olmayan bir Ermeniydim. Kendi ismimi ve dinimi değiştirmek zorunda kaldım. İsmimi mahkeme kararıyla değiştirirken dinimi de Patrikhane bana 6 ay kiliseye gitme mecburiyeti koştu. Bende o zaman ordaki papaza yani beni vaftiz edecek olan arkadaşa da çok fazla inancımın olmadığını ama mecbur kaldığımı söyledim. Bana da burayı bir sosyal yaşam alanı olarak gör, gel, insanlarla çevre oluştur falan filan dedi. Bende o anlamda kiliseye gittim, kilisedeki ayinlere de katıldım. Ordaki insanları da gördüm. Kendini sokakta gizleyip orda Ermeni olanları da gördüm.
(E, 61)

1915 Pogromun'dan sonra hayatta kalmayı başaran Ermenilerin büyük çoğunluğu doğudaki Kürt aşiretleri tarafından kaçırılıp Müslümanlaştırılan kadınlar, dinlerinden döndürülen Ermeni çocuklar ve ender de olsa Hıristiyan kalmayı başararak saklanan ya da kendilerine yardım eden Kürt aşiterleri ya da Türkler tarafından kurtarılanlar olmuştur.

Müslümanlaşan ya da kendini gizleyen bu Ermeniler'de büyük çoğunlukla kendi aralarında evlenmişlerdir (Ritter – Silvan, 2013, s. 9).

1915'ten yıllar sonra, 1961'den 1990'da vefat edene kadar İstanbul Ermeni Patriği olan ve aslen Yozgatlı olan Şınorhk Kalustyan Anadolu'da kalan ve zaman içerisinde Müslüman ve Kürt halkı içerisinde kimliklerini kaybeden Ermeni vatandaşları aramaya başlar. 1965'te kaynak bulmak için ABD'ye gider. Sağ kalan ve eski Ermeni yerleşim bölgelerinde yaşamaya devam edenleri gidip bölge bölge arayacak bir keşif ekibi kurar. Bu dönemde toplamda sekiz bir Ermeni çocuğu öğrenim için İstanbul'a gelirken, Protestan Pastör Hrant Güzelyan da benzer bir misyon yüklenir ve kendi keşif grubunu oluşturur. Patriklik grubu çalışmalarını 1985'te resmen durdurur, çünkü kurtatılacak bütün çoçukların kurtarıldığını ve görevin tamamlandığını düşünürler. İstanbul'a getirilen Ermeni çocukları ilkokulu bitirdikten sonra Türkiye'de Ermenilerin dini papaz yetiştirecek okulları olmamasından dolayı dini formasyon için Kudüs'e gönderilirler (Ritter – Silvan, 2013, s. 27-30).

> Eskisi gibi artık dinlere inanmıyorum ben, dinlerin var olduğuna. Ben sadece bu ülkede bir Ermeni birey olarak sadece geleneklerimi yerine getirmek istiyorum yani eskisi gibi kilisedir, papazdır… Benim hayatımda hiç etkisi yok. Yani bunu zaten daha önce söylemiştim. Cemaatimi ben reddettim hakkaten reddettim, cemaatim yok benim diyorum. Cemaat demek zaten bak kiliseler, onlardır yani, sadece ben bu ülkede bir Ermeni olarak dediğim gibi kendi geleneğimi yerine getiriyorum onun haricinde cemaatlerle hiç bir alakam yok. (K, 45)

> Biz pazar günleri kiliseye gideriz. Şimdiki gençler değil ama yaşlılarımız, biz yaştakiler, pazar günleri giderler yani. İşte cuma namazına gider gibi bizde de pazar günleri kiliseye gidilir yani. Ama ben gitmem. Benim dini akidelerim o kadar kuvvetli değildir yani. (E, 66)

> Çok fazla bütünleştirici bir etkisi olduğunu düşünmüyorum. Ben bunu sadece dini günlerde bazen farkediyorum. Sadece son zamanlarda eskiden kiliseye gittim

> zamanlarda hep yaşlı insanlarla karşılaşıyordum. Şimdi şimdi saha genç cemaat var. Bunun da sebebi şu bana göre din adamlarımızın daha modern daha genç olmalarıyla alakalı. Biz de kabuk değiştirdik kendi içimizde tabi. Artık rahat konuşabileceğimiz, soru sorabileceğimiz din adamlarımız var. Eskiden soramazdık, çekinirdik. (K, 50)

Din kavramının cemaat için bütünleştirici bir etkisi olması ve kültürlerinin ayrılmaz bir parçası olması, cemaat bireylerinin sadece belli günlerde bile olsa kiliseye gitmesini sağlamaktadır. Yapılan görüşmelerden de anlaşılacağı üzere bugün genç kuşak bireylerden dine bağlılıkları değil kültürel bir zenginlik olarak görülen kiliselere ve dini törenlere sahip çıkılmasıdır.

> Yani Patriklik makamı bugün Hristiyan Ermeniler için sadece inançsal anlamda onların inanç şeylerini yerine getirmek, onları dizayn etmek, onları denetim altında tutmak, kayıtlarını tutup, ölenin öldüğünü, kalanın kaldığını bildirmek yani. (E, 61)

> Şahsım olarak bir anlam ifade etmiyor. Ama ben toplum adına konuşuyorum Patriklik makamı büyük bir olaydır toplum için. Ama toplumun söz kararını Patrikliğin vermemesi lazım. Sivil birinin vermesi lazım. Bizde o yanlışlık var. Bizde derken Hristiyan aleminde bu var yani. Dini insanlar karar merci oluyorlar yani. Olmaması lazım yani. Biz sivil örgütlenme istiyoruz aslında. Yani söz mercinin dini insanların değil sivil insanların vermesini istiyoruz. Ama şöyle bir durumda var. Değil mi ki biz Ermeni cemaati azınlığız burda öyle nitelendiriliyoruz kilise bu toplumu bir arada tutan bir unsur olarak geçiyor yani. Yani daha doğrusu kabaca toplanma merkezi. Şimdi benim hiç dini inancım yoktur. Ben deistim yani. Ama bende böyle birşey olduğunda bende gidiyorum yani. (E, 66)

> Patriklik makamı benim kısa aklımca kabul edemediğim birşey. Yani şunu aklım ermiyor. Şimdi patrik seçiyorsunuz, halk olarak patriği seçiyorsunuz ve diyorsunuz ki ölene kadar cemaatin başında. Ya bu 25 yaşında da bir patrik olabilir 60'ında da Allah uzun ömür versin. Yani bu yaşarsa 80'ine kadar ortalama yaş ömrü, 80 yaşına kadar aynı zihniyette bir lider düşünebiliyor musunuz? Bana göre çok saçma. Ve bizim bundan önceki patriğimiz seçildiğinde aynen bu tepkiyi verdik.

> Nası yani çok genç bu adam? Ölmez ki şimdi dedik. Ve dediğimizin üstüne iki sene sonra Antalya'da trafik kazası geçirdi. Sonra Hrant Dink'ten sonra hastalandı, korkuları oldu ve bir daha toparlanamadı zaten ve gerçekten de genç yaşında vefat etti.
> (K, 50)

Görüşmecilerin cevaplarından anlaşılacağı üzere, din, kilise ve partiklik makamı cemaat için sadece kimliklerinin ve kültürlerinin bir parçası olarak görülüyor. Genç kuşak Ermeni vatandaşlardan dini bir hayat yaşamalarını değil kültürel değerlerine sahip çıkmaları bekleniyor. Görüşmeciler kilise ve patiklik makamını geride kalmış, içinde bulunduğu çağı yakalayamayan bir yapı olarak görmektedirler. Mülakatlar sırasında, hem kilisenin hem de patriklik makamının kendisini yenilemesi gerektiğini düşündüklerini ifade etmişlerdir. Cemaat içerisindeki bölünmeler ve yardımların ihtiyaç sahibi okullara yeterli miktarda yapılmaması, öğrenci sayısı az olan okulları daha zor bir duruma sokmaktadır. Cemaat içerisindeki bölünmeleri sıkıntılı hale başka bir nokta ise, Ermeni nüfusunun günden güne erimesidir. Yurt dışına göçler ve karma evlilikler nüfusu azaltmaktadır. Azalan nüfus ve devletten maddi destek görmemek cemaatin kendi içinde yaşadığı bu sıkıntıları daha da büyük bir hale getirmektedir.

Sonraki bölümde görüleceği gibi kilisede yapılan törenler dini bir anlam değil sadece kültürel bir anlam taşımaktadır. Ermeni cemaati kilisede yapılan törenlere çok önem verir ve kendi içlerinde bu tören ve ayinler sırasında yerine getirilmesi gereken ritüeller çok önemlidir.

5. İSTANBUL ERMENİ CEMAATİ'NDE KÜLTÜRÜN KORUNMASI VE KUŞAKLARARASI AKTARIMIN SAĞLANMASI

5.1 Kültürün Korunması ve Kültürel Aktarım

Tezin bu kısmında yaş grubu olarak birbirine yakın ve ortak kolektif bir hafızaya sahip olan cemaat bireylerinin, cemaat içerisinde kültürel ve dinsel pratiklerini nasıl gerçekleştirdiklerini incelenecektir. İlerleyen kısımlarda kültürün korunması için neler yapılması gerektiği ve kültürün kuşaklararası aktarımının nasıl yapıldığı konusu irdelenecektir.

Turner ve Eyerman, kuşağı ilk olarak zaman içerisinde ortak bir habitus, heksis, kültür ve grubu sonlu zaman dilimi içerisinde bütünleştiren bir kolektif hafıza paylaşan bir insanlar grubu olarak tanımlar. Bir kuşak, ortak bir kolektif kültür paylaşmanın yanı sıra, müşterek kaynaklara özgün ve stratejik bir erişimi olan ve dışlama ritüelleri aracılığıyla yalnızca bireysel kültürel kimliğini korumakla kalmayıp aynı zamanda diğer kuşaksal grupları genel olarak kültürel sermayeye ve maddi kaynaklara erişiminden dışlayan bir grup olarak tasvir edilebilir (Turner, 2015, s. 388). Schwartz'a göre ise bir kuşak, kolektif hafızanın örgütlenişini içerir (Schwartz'dan akt. Turner, 2015, s. 387).

5.2 Ermeni Dili'nin Kültür İçerisindeki Önemi

1915 öncesinde 1.5 – 2 milyon kadar olan Ermeni cemaati, İttihat ve Terakki'nin 1915 Tehciri'ndeki zorunlu göçü nedeniyle günümüzde 65.000 kadar kalmışlardır (Oran 2018, s. 173-174). Nüfus bakımından azınlık statüsünde oldukları için dini törenler ve ritüeller cemaat içinde ayrı bir öneme sahiptir. Görüşmecilerle yapılan mülakatlarda Ermeni kültürü denilince aklınıza ne geliyor sorusuna görüşmecilerin hepsi ilk anda yemeklerinden bahsetmiştir. Ermeni yemekleri ve özellikle mezeleri bu sorunun ilk cevabı olmuştur.

Görüşmeciler, dilin korunmasının, kültürlerinin korunmasıyla eş anlmalı olduğundan bahsetmişlerdir. Ermeni cemaati için etnik dillerinin kullanılması ve sonraki kuşaklara aktarılması kültürün korunması ve aktarılması için çok önemlidir. Üst kuşak görüşmeciler Ermeniceyi bildiklerini ama günlük dilde Türkçeyi tercih ettiklerini ifade etmişlerdir. Cemaat üyelerine göre dilin evde konuşulmaması ve gençlere öğretilmemesi, genç bireylerin hakim kültürlere daha kolay adapte olmalarını ve bu durumun kültürel asimilasyona sebep olduğuna dikkat çekmişlerdir. Ermenicenin artık günlük dilde tercih edilmemesi ve neredeyse kaybolma noktasına gelmesinin sebeplerinden bir diğeri de ekonomik gücü yüksek olan ailelerin çocuklarını Ermeni okullarına vermek yerine yabancı dilde eğitim veren okullara göndermeleri olduğunu söylemişlerdir. Görüşmeciler, son yıllarda Ermeni okulları yerine özel okulların tercih edilmesinin sebepleri arasında Ermeni okullarına nitelikli öğretmenlerin atanmamasını, öğretmen maaşlarının ve okul masraflarının karşılanamamasını, müfredatın Türkçe eğitim veren okullardan farklı olması ve dolayısıyla üniversiteye öğrenci yetiştirmede sıkıntı yaşamaları olduğunu söylemişlerdir. Cemaat içinde yaşanan bu sıkıntılar Ermeni okullarında öğrenci sayısının günden güne azalmasına sebep olmaktadır. Bu okullara giden Ermeni öğrencilerin kendi dillerinde eğitim almayı gereksiz görmeleri, günlük dilde Ermenice konuşma ihtiyacı hissetmemeleri ve kendi kültürlerine karşı bir bağlılık hissetmemeleri de Ermeni okullarına olan ilgiyi azaltmıştır.

> Şimdikiler, çocuklar Ermenice dersini sadece dinliyorlar. Burdan giriyor burdan çıkıyor. Çok öğrenmek niyetiyle değil bize ne getirisi olacak yani diyorlar Türkiye'de yaşıyoruz. Hakkaten hepsinde bu mantık var. Çoğu veliler sırf bu Ermenice yüzünden okuldan aldılar çocuklarını, yapamadılar. Ki Ermeni aileler, burjuva aileler bile aldılar çocuklarını koleje verdiler.

> Ben her zaman şunu savunuyorum, bir Ermeni kimliği taşıyorsan bu ülkede önce ana dil. Kendi okulunu okuyacaksın, kendi dilini alıcaksın ilerde sana lazım olur olmaz keza o ayrı birşey. Ama kendi anadilini alacaksın. Çünkü ben çok aileden duyuyorum ayy işte çocuklarını biz Türk okullarına verdik koleje yani verdik işte çok kötü birşeymiş yani. Çünkü kendi dilini bilmiyor yani Ermeniceyi bilmiyor. Aile içinde de Ermeni dilini konuşmadığımız için aktif olmadığı için çocuklar kendi dillerini unuttular.
> (K, 45)

> Kültürün korunmasında dilin önemli olduğunu düşünüyorum. Ermenice dünyada yok olma tehlikesinde olan diller arasında. Kendi çocuklarımında bilmesini istediğim için evde konuşmaya gayret ediyorum. (E, 35)

Görüşülenlerden biri kendisi Ermeni okullarından mezun olmasına rağmen kızını özel okula verdiğini belirtmiştir.

> Ben Ermeni okulunda okudum ama bugün eğer bir üniversite okuyamadıysam problemim bu yüzden. Çünkü eğitimimi Ermenice aldım, Türkçe bilmediğim için, doğru Türkçe bilmediğim için, toplama çıkarmanın ne olduğunu bilmediğim için ben bugün üniversite okuyamadım. Şu an o sistem değişti. Türkçe eğitim yapılıyor, Ermeniceyi yabancı dil gibi alıyor okul. Ama kızımı dedim ki vermicem. Gittim Almanca eğitim yapan, Alman – Türk karışımı bir ilkokula verdim. Ermenilerden böyle kolejlere, Fransız okullarına falan giden çok az. Neden biliyor musun? Yetersiz eğitim. Çünkü devlet yeterli donanımda öğretmeni azınlık okullarına atamıyor. (K, 50)

Anadolu'da Ermeni okullarının ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru açılabilmesi, 1915 Pogromun'dan sonra geride kalan Ermeni vatandaşların bir kısmının zorla Kürtleştirilmesi ve kimliklerini saklamak zorunda kalmaları da Ermenicenin günden güne kaybolmasına sebep olmuştur. görüşülenlerden biri bu noktaya dikkat çekerek Anadolu'da kendi dillerini kullanmak yerine bulundukları bölgenin dilini kullanmayı tercih eden Ermenilerin durumunu ve yaşadıkları asimilasyonu şu şekilde açıklamıştır.

> Çok önemlidir dil. Ama maalesef bütün mesele dilimizi kullanmamızdan kaynaklanıyor. Her türlü korku, her türlü eksiklik konuşmadığımız dilimizden kaynaklanıyor. Çünkü dilimizi kullanırsak dilimiz aynı zamanda bize kendimizi doğru ifade etmeyide getirecek. Güven de vericek bize. Dilimizi konuşmayınca hangi dili konuşursak o millete benziyoruz. Şimdi gidim mesela İstanbul dışına çıkın bir sürü Ermeniler var, Uşağa gidin bir sürü Ermeni var. Kendi dillerini konuşmadıkları için Kürtçe konuştukları için bir Kürtle Kürtçe konuştuğu için o camiye gidelim dediği için o da camiye gitmek zorunda kalıyor. Bu işte dil çok önemli. (E, 61)

Ermenicenin aile içerisinde bile yeterince konuşulmaması, anne babaların ya Ermeniceyi bilmemeleri ya da bilseler de evde konuşmamaları dilin neredeyse kaybolacak noktaya gelmesine sebep olmuştur. Bazı görüşmeciler evde Ermenicenin konuşulmamasına ve yeni kuşaklara öğretilmemesine sebep olarak, toplum içerisinde Ermenice konuşmanın yeni kuşakları yaşadıkları toplumdan ayrıştırmasına sebep olabileceğini göstermişlerdir. Bazı görüşmeciler ise üst kuşak bireylerde geçmişten gelen korkuların devam ettiğini ve çocuklarının sokakta Ermenice konuşmalarının onlar için sıkıntı doğuracağına düşündüklerini ifade etmişlerdir. Bu korkuya sebep olarak da "Vatandaş Türkçe Konuş" kampanyasıyla kamusal alanda Türkçe hariç hiçbir dilin konuşulmasına izin verilmemesi ve devamında gelen toplumsal baskılar örnek gösterilmiştir.

> Şu anda biz hemen hemen kendi dilimizi unuttuk yani… En büyük sorun bu. Benim Ermenicem fena değildir, iyidir benim Ermenicem. Ben önce anne babamdan öğrendim sonra okuldan öğrendim ben Ermeniceyi yani. Onu da hala devam ettiriyorum. Ama ben şanslıydım benim ailem biliyodu. Ama aşağı yukarı yüzde sekseninin ailesi bilmiyo ki çocuklarına öğretsin yani. Bir de yanlış bir benzetme olmayacak heralde. Bu Ermenicenin unutulması kusura bakmayın ama bir devlet politikasıdıydı yani. Tabi… Devletin politikasıydı. Üzülerek söylüyorum ama böyleydi yani. (E, 66)

David Wyatt, *Out of Sixties* kitabında kuşak kavramının tanımını kültürel anlamda bir bütünlük oluşturacak şekilde yapar. Wyatt için kuşağı, travmatik bir olay (iç savaş, doğal afet ya da siyasi bir liderin suikaste uğraması gibi), hakim kültürle hasmane bir ilişkisi olan ve travmatik olayı dillendiren bir kültürel ya da siyasal akıl hocası, demografide, toplum içerisinde kaynakların dağıtımını etkilyen çarpıcı bir değişim, bir kuşağı bir başarı ve başarısızlık döngüsü içerisinde birleştiren "ayrıcalıklı bir aralık", ütopyaya ilişkin bir kolektif hafızayı sürdüren kutsal yerleri barındıran kutsal mekanların yaratımı ve grubun hakiki mensupları olarak kabul edilen kişilere karşılıklı destek sunan "Mutlu Azınlık" anlayışı oluşturur (Wyatt'tan akt. Turner, 2015, s. 391 – 392).

Ermeni cemaati için kuşaksal bilinç, geçmişte hem kendilerinin hem aile büyüklerinin maruz kaldığı ayrımcı devlet politikaları ve bu durumun geride bıraktığı travmalar, toplum içerisinde ötekileştirilmeleri, potansiyel düşman gözüyle bakılmaları, toplum içerisinde kendi güvenliksiz hissetmeleri, bu duruma sebep olan Hrant Dink'in katledilmesi ve kendi kültürlerine çoğunlukla kendi cemaalerinde yaşayabilmeleri gibi durumlar tarafından oluşturulmuştur. Bu sebepler aynı zamanda cemaat içerisindeki ilişkilerde daha güçlü ve dayanışmacı olma ihtiyacını hissettirmektedir.

İstanbul'da yaşayan birinci ve ikinci kuşaktan Ermeniler bu dönemden sonra uzun bir süre kamusal alanda kendi dillerini kullanamamışlar ve kendi çocuklarına da sokakta anne anlamına gelen "mama" kelimesini kullanmalarını yasaklamışlardır. Üst kuşak görüşmeciler kendi ailelerinde bu korkularla büyüdüklerini, sokakta Ermenice konuşmamaları için aileleri tarafından sık sık uyarıldıklarını ifade etmişlerdir. Bu uyarıların ve tedirginliklerin en büyük sebeplerinden biri de kamuya açık alanlarda tehdit edilip saldırıya uğrama korkusu olmuştur. Görüşmeler sırasında kendi çevrelerinde hala geçmişten

gelen bu korkularla ve toplumsal baskılarla yaşayan insanlar olduğunu birkaç kez dile getirmişlerdir. Türkçe'nin hakim dil olması ve görüşmecilerinde günlük hayatlarında çoğunlukla Türkçe'yi tercih etmeleri, Ermeni okullarından mezun olan ve dili akıcı bir şekilde kullanan görüşmecilerin de kendi dillerini zaman içerisinde unutmalarına sebep olmuştur. Görüşmeler sırasında kendi büyükleriyle Ermenice konuşsalar bile dillerinin sık sık Türkçeye kaydını söylemişlerdir. Bu durum da dilin aktarımında sıkıntı oluşturan sebeplerden biri olmuştur. görüşülenlerden biri bu durumu şöyle açıklamıştır.

> Evin içinde de hep alıştık Türkçe konuşmaya, hep rahmetli ananem şey derdi Ermenice konuşun, Ermenice konuşun. Çocuklarınızla da Ermenice konuşun. Biz evlendik çocuklarımızla Ermenice konuşalım çünkü onları da kendi okullarımıza vericez dedik. Ama bu Türkçe dili o kadar aşina oldu ki bizim ağzımızda, mesela cümleden Ermenice konuşsak 3'ü Türkçe çıkıyordu ağzımızdan. (K, 45)

Ermenicenin, Türkçe'nin hakim olduğu bir toplum içerisinde erimesinin ve neredeyse kaybolacak bir noktaya gelmesinin tek sebebi sonraki kuşaklara aktarımında yaşanan sıkıntılar değildir. Osmanlı döneminde yaşayan Ermeniler kendi okullarını 19. yüzyılın ortalarında, Tanzimat döneminde açabilmişlerdir. Okullaşmanın geç başlaması, Emenilerin kendi dillerini öğrenmede ve geliştirmede sıkıntı yaşamalarına sebep olmuştur (Koptaş, 2002, s.12). Yaşanan bu sıkıntıya bir çözüm olarak kilisenin Ermenice yazılmış eserleri kendi harfleriyle Türkçe olarak tekrar yazmıştır. Rober Koptaş, Ermenice harfleriyle Türkçe yazılmasına neden olarak iki sebep ortaya koymuştur. Bu sebeplerden ilki eserlerin Ermeni harfleriyle Türkçe yazılması, Ermeni kültürünün korunması ve bu kültüre yabancılaşmaya karşı bir araç olarak görülmüştür. İkinci sebep ise, Türkçe konuşan ve Ermenice bilmeyen Ermeni nüfusunun, kendi harfleri üzerinden kimlik aidiyetlerini sürdürerek kendilerini

yazıyla ifade etmelerine olanak sağlamasıdır (2002, s. 11).

Yukarıda bahsedilen sebeplere ilave olarak, 19. yüzyılda toplumu bir arada tutmak için ortaya çıkan Osmanlıcılık ve Türkçülük akımları, milletin isminin ve dilinin Türk olarak nitelendirilmesi, 1876 Anayasası ile devlet memuru olmanın bir koşulu olarak Tükçe bilme zorunluluğu getirilmesi, ulus – devlet sürecine girilmesiyle, cumhuriyetçi rejimin tek millet ve tek dil anlayışına sahip olması ve "Vatandaş Türkçe Konuş" gibi kampanyalarla kamusal alanda insanların etnik dillerini bırakıp Türkçe konuşmaya zorlanması, Ermenicenin daha az kullanılmasının ve Türkçe içerisinde erimesinin sebepleri arasında sayılabilir.

Aynı topraklar üzerinde yaşayan farklı etnik grupların sürekli temas halinde ve iletişim içerisinde olması, her iki dili tanıyıp konuşan insanların bazı terim ve sözcükleri bir dilden diğerine taşımasına sebep olabilir. Anadolu topraklarında yüzyıllar boyu birlikte yaşayan Ermenilerin ve Türklerin bu birliktelik sonucu kendi dilleri arasında karşılıklı bir ödünç alma durumu yaşamışlardır. Amerikalı dil bilimci Charles A. Fergusson, 1956 yılında yazdığı bir makalede bu durumu "Diglossia" kavramıyla yani bir dilin iki seviyeli kullanımıyla açıklar. Eğer bir toplumda, ayinler veya resmi yazışmalar için kullanılan dil ile aile içinde veya halk edebiyatında kullanılan dil birbirinden farklıysa, toplum içinde sosyal statüyü belirleyen belli bir dil yapısından söz edilebiliyorsa, aile içi aktarım yolu ile edinilen dil ile, eğitim yolu ile işlenen dil arasında fonolojik veya dilbilgisel kullanım farklılıklarından söz ediliyorsa, o toplumda diglossia ya da bir dilin iki seviyeli kullanımı mevcuttur denilebilir (Fergusson'dan akt. Tanikyan, 2018, s. 302-303).

Strauss, Osmanlı İmparatorluğu döneminde sınırlar içerisinde 100'e yakın dil ve lehçenin bulunduğunu belirtir. Anadolu'da iletişimi sağlayan ortak bir dil olarak Türkçenin kullanılmasına rağmen, resmî yazışmalar ve edebî eserler için geçerli olan dil

Osmanlıcaydı. Osmanlı İmparatorluğu 15. yüzyıldan itibaren yazı dili olarak Farsçayı kullanmaya başlamş ve yönetici kadrolar, iletişim dili olarak Türkçeyi kullanırken, resmi yazışmalarda Osmanlıcayı tercih etmişlerdir. Bu durum, Osmanlı döneminde toplumun diglossiayı yani çift dil kullanımını uzun süreden beri benimsemiş olduğunu göstermektedir (Strauss'tan akt. Tanikyan, 2018, s. 222-224).

Tanzimattan önceki süreçte, imparatorluk sınırları içerisinde, Ermenice eğitim 15. yüzyıldan itibaren medreselerde ve özellikle de din adamları aracılığıyla yapılmaktaydı (Pamukciyan, 2002, s. 304). Anadolu'nun büyük şehirlerinde yaşayan Ermeniler ve Rumlar anadillerinde eğitim almak için ibadethanelerinin yakınında yer alan okullarda din adamları aracılığıyla eğitilmekteydiler (Özdoğan,vd., 2009, s. 182). Köylerde yaşayanlar için eğitim olanakları çok daha kısıtlı olması, köylerde okul olsa bile öğretmen bulmak sorun olduğu için halkların kullandıkları yazı ve konuşma dilleri arasında diglossia ya da çiftdilliliğe sebep olmuştur. Kendi dillerini öğrenmede yaşanılan sıkıntılar özellikle Ermenileri günlük dillerin Türkçeyle karışık bir dil kullanmaya sevk etmiştir (Strauss'tan akt. Tanikyan, 2018, s. 229-230).

Görüşmecilere kültürel aktarımın nasıl yapılması gerektiği sorulduğunda hepsi bunun önce ailede yapılması gerektiğini söylemişlerdir. İkinci olarak söyledikleri çocukların Ermeni okullarına gönderilmesi gerektiği ama Ermeni okullarında Ermenice eğitim verilmesi ve verilen eğitimin yeterli olmaması bu okullara talebi azaltmaktadır. Ermenicenin öğretilmesi bütün görüşmecilerin vurguladığı diğer konu olmuştur. Üst kuşak görüşmeciler Ermeniceyi hem kültürlerinin hem de etnik kimliklerinin bir parçası olarak görmektedirler. Gençlerin dili öğrenmemeleri yüzünden kendi kültürlerine karşı da mesafeli durduklarını belirtmişlerdir.

Bu konuda biraz şanssızız biz. Neden şanssızız? Yani çocuklar ailede yetişmiyorlar. Aile kendi kültürünü bilmiyor, kendi tarihini bilmiyor, insanını bilmiyor. Ve aile o çocuklara hiçbirşey vermedikleri için o çocuklarda kendi çocuklarına hiçbirşey veremeyecek. Yani ramak kaldı Ermeni kültür kaybolacak, ramak kaldı. Dili de kültürü de kaybolmak üzere. İnanın yani ramak kaldı, pamuk ipliğine bağlı. Böyle şey o kerteye gelindi yani. Şimdi nasıl verilmeli? Burada büyüklere büyük görev düşüyor, bir de burada patrikhaneye büyük görev düşüyor. Ben patrikhaneyi tasvip etmiyorum ama söz mercii şu an o olduğu için dini açıdan değil ama kültürel açıdan gençleri bir araya toplaması lazım. Etkinlikler yapması lazım. Bu oluyor ama şu an çok kısıtlı bazı yerlerde oluyor. Bir de şu an pandemi dolayısıyla. Onun haricinde her cemaat, her cemaat dediğim her semtin cemaati ayrı bizde. Yeşilköy'ün ayrı Bakırköy'ün ayrı. Her cemaat kendi kendine birşey yapmaya çalışıyor ama bu yeterli olmuyor. Buna patrikhanenin söz mercii olduğu için el atması gerekiyor. Yani daha doğrusu organizasyonun patrikhanede olması lazım. Onların organize etmesi lazım ki bu gençler bir araya gelsinler. Dil veya kültürlerini öğrensinler, bizim kültürümüzde bunlarda var diyebilsinler. İnanın ki şimdiki gençler hiçbirinin farkında değiller. Bilmiyorlar yani, bilmiyorlar. Çünkü kendi ailelerinden hiçbirşey görmemişler veya görememişler. Eğer o toplumun yaşamasını istiyorsak patrikhanenin bu işe el atması lazım. (E, 66)

Bu ailesel bir şey. Bu ebeveynlerin yapması gereken bir şey. Kuşaktan kuşağa. Demin anlattığım gibi çocuklar kiliselerden sıkılıyorlar zorla içeri sokuyoruz. Ama ben artık öyle yapmıyorum yani çünkü gelmek istemiyorsanız. Ama en azından kimliğimizi, kültürümüzü illa kiliselerle bağdaştırmayın. Bilin ki biz bu ülkede Ermeniyiz bizim burda kilisemiz var. Nasıl Ermeni okuluna yolluyorsak dilimizi kaybetmeyelim diye kiliselerimize de gidelim. Kiliselerimizi ayakta tutalım, yaşatalım. Yani çocuklarımıza bunları aşılayalım. Kiliselerinizi yanlız bırakmayın, okullarımızı yanlız bırakmayın. Gençler hep bir arada dursun kültürlerini yaşatsınlar istiyoruz yani. (K, 45)

Kültürüne bağlı, örf ve adetlerini yerine getiren, sayıgıyı, sevgiyi, adaleti öğreten bir ortamda büyüdüm. Çocuklarımında bu ortamda büyümesini isterim…Aile içinde kültürel aktarım gelenek ve görenekler yerine getirilerek yapılmalıdır. Ama maalesef çoğu zaman kültürümüzü yaşayamıyoruz. Bu bizim ailelerimizin içinde olan korkudan kaynaklanıyor. Örneğin benim babaannem ben her dışarı çıktığımda haçını içeri sok, Ermeni olduğunu söyleme der. (E, 35)

Görüşmecilerin hepsi kültür aktarımında en önemli rolü ailenin oynadığında ve Ermeni kültürünün korunması ve aktarılmasında çok önemli gördükleri dil eğitimin ilk önce evde başlaması ve daha sonra okulda pekiştirilmesi gerektiği konusunda hem fikildiler. Bu noktada ailelerin bir çoğunun kendi ana dillerini bilmemeleri ya da bilseler bile çocuklarına öğretme ihtiyacı hissetmemeleri, Ermeni okullarına olan ilginin günden güne azalması ve maddi desteklerin yeterli miktarda yapılamaması kültürün kuşaklararası korunmasını ve aktarımını sıkıntıya sokmaktadır.

> Şimdi bakın şöyle yapmak gerekiyor. Eğer bir Ermeni aile çocuğunu eğitecekse neyle başlayacak işe kendi diliyle başlayacak. Dilini verecek, kültürünü verecek, eğitimini verecek. Şimdi kendi kültürünü, eğitimini verirse ve doğal olarak çocukta bir Ermeni gibi yetişir. Ama sen kalkar çocuğa kendi dilini vereceğine Türkçe öğretirsen yani Türkçe'yi tabiki öğrenicek ama ana dili olarak mesela öğretirsen ondan sonra çocuk ne yapacaktır kendi dilinden uzak olacak daha sonra dilinden uzak olduğu için onun Ermeniler için gerekli olan yaşam biçimini de çocuk zaman içerisinde onu da öteleyecek. Dilini ötelediği gibi ondan da uzaklaşacak. Mesela ona bir sürü kılıf getirecek. Ya diyecek amaan işte artık bu devirde mesela paskalya mı kaldı? Çünkü neden? Çünkü sen onu ailede o şekilde yetiştirmezsen bu sorun yaratır. Çünkü hepsinden bir bir kopmaya başlar ki buna da Türkiye çok müsaittir. Adam evinden çıktığı anda kahveye gittiği andan itibaren, sokağa çıktığı andan itibaren kendi kültürünü sokakta göremiyor. Hiç birşey göremeyince o da işte diğer halkların kültürüne empoze etmek zorunda kendisini kalıyor. (E, 61)

Görüşmeciler arasında Ermenice basılı kaynakların takibinin de az olduğu öğrenildi. Ermenice okuyup anlayabildiğini söyleyen vatandaşlarda günlük hayatlarında Ermenice basılı kaynakları takip etmiyorlar. Bazı görüşmecilerde Ermenice gazeteleri önceden okuduklarını ama takip etmediklerini söylemişlerdir. Önceden takip ettikleri gazeteler arasında ismi en çok geçen Agos gazetesi olmuştur. Gazetenin yarı Türkçe yarı Ermenice

basılması da tercih sebeplerinden biri olmuştur. Görüşülenlerden biri bu konuda çok hassas olduğunu ve Ermenicenin sonraki kuşaklara aktarımın önemli olduğunu ve dili mümkün olduğunca yaşatmaya çalıştığını ve bu yüzden düzenli olarak Agos gazetesini aldığını belirtmiştir.

> Haftalık Agosumuz var. Haftada bir çıkıyor belki duymuşsundur. Mümkün mertebe onu alıp okumaya çalışıyoruz çünkü sıkmayan bir gazete. Ermenice Türkçe ağırlıklı ama Ermenice sayfası iki sayfa fazla yok. Onun haricinde Jamanak ve Marmara gazetesi var. Onlar günlük çıkıyor ama onlar çok ağır. Almıyorum okumuyorum bile. (K,45)

5.3 Din Kavramı

Ermeniler için din kavramı sadece kültürlerinin değil aynı zamanda kimliklerininde ayrılmaz bir parçasıdır ve inançlarına karşı bir bağlılık hissetmeseler bile cemaat üyeleri için Ermeni olmak demek Hrıstiyan olmak demektir. Görüşmecilere sorulan, Ermeniler için din ve kimlik kavramının niçin birbirinden ayrılmadığı sorusuna kesin bir cevap alınamamıştır. Ermenilerin tarih içerisinde Hrıstiyanlığı ilk kabul eden milletlerden olması, kendilerine ait bir toprak bütünlüğü elde edene kadar kilise etrafında toplanan bir millet olmaları ve Osmanlı İmparatoluk'u döneminde milletlerin etnik kökenlerine göre değil mensup oldukları dine göre ayrılmaları Ermeni kimliğini Hristiyanlık inancıyla bütünleştirmiştir. Bu durum günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. İstanbul Ermeni cemaatinden görüşmeciler kiliseleri hala daha bir toplanma merkezi, cemaatin bir araya gelip bütünleştiği bir yer olarak görmektedir. Görüşmeler sırasında cemaat üyelerine din kavramının cemaat içerisinde bütünleştirici bir etkisi olup olmadığı sorulduğunda hepsi dinin cemaati bir arada tutan önemli bir kavram olduğunu belirmiştir. Din olgusunu bu kadar önemli hale getiren sadece külürel anlamda bir aktarım aracı olarak görülmesi değil,

aynı zamanda yukarıda da belirtildiği gibi Hrıstiyanlığın kimliğin bir parçası olarak da görülmesidir. Cemaat bireyleri, kilisedeki ayin ve törenlerin dini bir gereklilikten çok cemaatin birlik ve beraberliğini sağlayan, dayanışmayı kuvvetlendiren bir işlev taşıdığına inanmaktadır. Mülakatlar sırasında görüşmeciler din ve cemaatle bağını kestiklerini söyleseler bile kilisede yapılan tören ve ayinlerin kültürün korunması ve aktarımı için taşıdığı öneme vurgu yapmıştır.

Üst kuşak bireylerin hemen hepsi cemaatin genç üyelerinin kilisedeki tören ve ayinlere yeterince önem vermediği konusunda hem fikirdiler. Kendi çocuklarına bu kültürel aktarımı yapmaya çalıştıklarını ve çocuklarını mümkün olduğunca bu törenlere götürdüklerini ifade etmişlerdir. En çok sıkıntı yaşadıkları nokta artık birçok ailenin çocuklarına bu konuda yeterli telkinlerde bulunmaması. Cemaat bireylerine göre bu durumun en temel nedenlerinden biri ailede gençlere bu önem ve hassasiyetin yeterince verilmiyor olması kültürel aktarımı sekteye uğratan sebeplerdendir. Diğer bir neden patrikhanenin, cemaatin, cemaat içi ilişkilerini düzenleyip onları belli aralıklarla kilise etrafında buluşmalarını sağlayan bir kurum olarak var olurken, Ermeni toplumunun özelliklede gençlerin sosyal ilişkilerini düzenleyecek ve onların daha sık bir araya gelmelerini sağlayacak sivil bir kurumun olmamasıdır. Görüşmeciler, gençlerin sosyal hayatlarını düzenleyecek bir kurumun olmamasını günümüz şartlarında cemaat için büyük bir eksiklik olarak değerlendirmektedirler.

> Patriklik makamı büyük bir olaydır toplum için. Ama toplumun söz kararını patrikliğin vermemesi lazım. Sivil birinin vermesi lazım. Bizde o yanlışlık var. Bizde derken Hristiyan aleminde bu var yani. Dini insanlar karar merci oluyorlar yani. Olmaması lazım yani. Biz sivil örgütlenme istiyoruz aslında. Yani söz mercinin dini insanların değil sivil insanların vermesini istiyoruz. (E, 66)

> Sosyal hayatı dinle karıştırmamaları lazım. Mesela bakın Hrant Dink'in olayında

> böyle bir durum var. Şimdi Hrant Dink, Ermeni cemaatini biraz kilise dışına çıkarmaya çalıştı. Yani sivil bir lider olmaya çalıştı. Fakat bu tabi şeyin işine gelmedi çok fazla Patrikhanenin. Hatta Patriğin Hrant Dink'le ilgili söylediği çok ağır sözler var. Bir noel dolayısıyla verdiği şeyde mesajda işte "Toplumumuzda zehir zerketmeye çalışanlar var" diye Hrant Dink'i suçluyordu. Sosyal hayatı dinle şekillendirmeye kalkarsan biraz zorluk oluyor. Faiz olayına bakıyorsun, iş hayatına bakıyorsun, başka şeyler oluyor… Yani bunu dini bir takım kaidelerle yönetmenin zorluğu çıkıyor ortaya. İşte bu kilise meselesinde de Hrant Dink olayında da yani bir kurulmuş düzen var. Yetki kilisede ve bu yetkilerin paylaşılması istenmiyor. Ama kiliseler bir dayanışma yeri. Mesela Ermeniler İstanbul'da üç tane şeyde oturuyorlar. Yeşilköy, Bakırköy, Kurtuluş. Yani bu şeyi de getiriyor bir yerde dayanışma. (E, 67)

Özgür Kaymak, İstanbul'da yaşayan gayrimüslim azınlıklar üzerine yaptığı araştırmada gayrimüslim azınlıkların İstanbul'da yoğunlaştıkları semtlerin aynı zamanda kendilerini "sıkıntıya sokmayacak", gayrimüslim kimliklerinden dolayı ayrımcılık veya dışlanma yaşama ihtimallerinin en düşük olduğu, Cumhuriyet'in kentli, modern, Batılı Müslüman Türk kesiminin yaşadığı semtler olduğunu belirtmiştir. Gayrimüslim azınlıkların İstanbul'daki belli başlı semtlerde yoğunlaşması onların cemaatten fazla uzaklaşmama ve sosyo – kültürel açıdan kendi yaşam tarzlarına benzer geniş toplum üyeleriyle bir arada yaşama gibi azınlık psikolojisinin çok baskın bir faktör olduğunu ortaya çıkarmaktadır (2018, 117).

5.4 Ermeni Müziği

Ermeni kültürünün içerisinde müziğin de çok büyük bir önemi vardır. 17. ve 18. yüzyılda yaşayan Ermeni bestekarlar Osmanlı müziğine büyük katkılarda bulunmuşlardır. Ermeni müziğinin kökenleri 5. ve 6. yüzyıla kadar gider. Önce kiliselerde söylenen ilahiler zamanla form değiştirmiş ve içerisindeki dinsel ögelerin temizlenmesiyle daha kültürel bir hal almıştır. 18. yüzyılın bitimi ve 19. yüzyılın başı hem Doğu Ermenistan'da hem de

Avrupa'da Ermeni müziğinin Rönesansı kabul edilir. Ermenicenin standartlaştırılması ve modernleştirilmesi, müzik eğitimi verecek enstitülerin kurulması, sanatla ilgili çok sayıda gazete ve derginin basılması Ermeni halk müziğine ilgiyi arttırmıştır. Bu dönemde Doğu Ermenistan'da özellikle Tiflis'te, Moskova'da yetişen Ermeni sanatçılar kendi yaşadıkları bölgelerde geleneksel Ermeni müziğine ait ögeler bulmaya başlamışlardır. İstanbul'da yaşayan, Ermeni ve Osmanlı opera müziğinin yaratıcısı olarak kabul edilen Dikran Çukhaciyan (1836 – 1898), Edgar Manas (1875 – 1964), Armenag Şahmuradyan (1878 – 1939) ve Parseğ Ganuçyan, Ermeni edebiyatındaki efsanelerden, mitolojilerden ve şiirlerden parçalar toplayarak şarkılar bestelemeye başlamışlardır. Bu sayede Ermeni şarkılarını köklerinden uzaklaştırarak daha batılı bir hale getirmeyi amaçlamışlardır (Bilal, 2004, s. 50-51).

Ermeni müzisyenler klasik Osmanlı – Türk müziğininde kurucuları arasındadır. Bu müzisyenler arasında Tatyos Efendi, Asdik Ağa, Sazende Arşak, Udi Hrant, Bimen Şen gibi isimler vardır. Pakrad Estukyan'a göre İstanbullu Ermenilerin Anadolu'daki Ermeni müziğiyle tanışmaları Ermeni bujuvazisinin amira sınıfı içerisinde daha yüksek bir statü kazanması ve Ermenilerin içerisinde ulusçuluk fikrinin gelişmesiyle olmuştur. Goğos Soğomonyan (1869 – 1935), gezdiği farklı köy ve kasabalardan topladığı 4000'den fazla parçayla Ermeni ulusal müziğine katkı sağlayan en büyük isimlerden biri olmuştur. Soğomonyan'ın çağdaşı Magar Yegmalyan (1855 – 1905) ve Kara – Murza'da (1853 – 1902) Ermeni halk müziğinin toplanıp bir araya getirilmesinde çalışmıştır (Bilal, 2004, s. 52).

1890'larda Anadolu'nun bazı köylerinde Ermeni diline karşı uygulanan sansür yüzünden Ermenilerin kendi kültürleriyle olan bağları kopmaya başlamıştır. Ermeni bestekarlar

arasında en çok tanınan Gomidas ve beraberinde 250 Ermeni müzisyen ve aydının tutuklanmasıyla, İstanbul ve Anadolu topraklarındaki kültürel hayat geri dönülemeyecek bir şekilde zarar görmüştür. Erken Cumhuriyet döneminin Ermeni müziğine katkıları çok zayıf kalmıştır. Anadolu'dan İstanbul'a göçen Ermenilerin kendi kültürlerini bırakıp İstanbul kültürüne adapte olmaları ve kendi dillerini konuşmak yerine Türkçe konuşmayı tercih etmeleri Anadolu'daki Ermeni kültürüyle bağlarının zayıflamasına sebep olmuştur (Bilal, 2004, s. 53).

5.5 Ermeni Mutfağı

Ermenilerin, Anadolu'da Türkler ve diğer etnik gruplarla beraber yaşamaları, kendi etnik kültürlerini ve dillerini etkilediği gibi yemek kültürlerini de etkilemiştir. Anadolu'da yaşadıkları süre boyunca karşılıklı etkileşim Ermeni mutfağının Türk mutfağından izler taşımasına sebep olmuştur. Kendi mutfaklarında Türk kültüründen izler taşısalarda, özel günlerde yaptıkları kendilerine has yiyecekleri de vardır. Anadolu'da gelişen Ermeni mutfağına kıyasla İstanbul Ermenilerinin kendi yemek kültürleri daha farklı ve seçkindir.

İstanbul Ermeniler'inin mutfağı meze ağırlıklıdır, bunun sebebi doğudan gelen Ermenilerin zeytinyağı ile tanışması olarak görülür. Zeytinyağı ile tanışmaları ve rakı kültürünün gelişmiş olması meze çeşitlerini arttırmıştr. Bugün Ermeni mutfağında 51 çeşit meze yapıldığı bilinmektedir. Topik, bu mezeler içerisinde en çok bilinenidir. Dalak dolması, uskumru dolması, pilaki, tarama Ermeni usulü paskalya çöreği gibi yemekler Ermenilerin önemli meze ve yemekleri arasındadır.

Dalak dolması, Noel'de yapılan klasik bir noel yemeğidir (Zafera, 2019, s. 50 – 51).

> Bizim baya geniş bir yemek kültürümüz vardır yani Ermenilerin. Yemek kültürümüz çok zengindir. Bir de biz toplum olarak hakkaten yemeyi, içmeyi seven bir toplumuz yani. Fırsat yaratırız o ortamı yaratmak için. (E, 66)

Ermeni sofralarını kitaplarında anlatan Tahuki Tovmasyon'a göre ermeni mutfaklarında, yemek yaşamak için yenmez, yemek için yaşanır. Ermenistan'da et ağırlıklı bir mutfak görülürken, İstanbul mutfağının mezelerle zengileşme nedeni, "muhabbet"tir. İşbabyan, Kölle, nanançuçe, zillop gibi yemekler Van ve Erivan Ermenilerinin ve doğu ermenilerinin yaptığı yemeklerdir, İstanbullu Ermeniler bu yemekleri çok bilmezken, doğu Ermenileri de İstanbul Ermenilerinin geleneksel yemekleri haline gelen dolma çeşitlerini (midye, uskumru, dalak dolması gibi) yemeklerini çok bilmezler. Bunun sonucu olarak Ermenilerin yemek kültüründeki gelişim ve değişim süreçlerinde coğrafi farklılıkların önemli olduğu sonucu çıkartılabilir (Tovmasyon'dan akt. Zafera, 2019, s. 51).

> Yemek. Evet bizim yemek kültürümüz o kadar güzel ve damak tadı, ağız tadı o kadar değişik ki. Hoş yıllar içerisinde çok karışmış herşey birbirine ama mesela bugün herkes barbunyayı, normal barbunyayı pişirirken biz tarçınlı pişiriyoruz. Ve geçtiğimiz yaz Büyükada'da bir restoranda yemek yiyoruz arka masamda iki tane kadın sohbet ediyor, sırtı bana dönük. Ayy diyo geçenlerde bir restorana gittik diyo tarçınlı barbunya verdilerhiç diyo barbunyaya tarçın konur mu diyor ne saçma şey. Döndüm dedimki merhaba T. benim ismim aslında hiç saçma değil. Gitmiş olduğunuz restoran bir Ermeni restoranı ve biz barbunyayı tarçınlı yapıyoruz.
> (K, 50)

> Osmanlı mutfağında Ermenilerin çok büyük bir yeri vardır. Hatta bir laf vardır böyle yemeyi çok seven birini görünce ya bu adamda Ermeni gırtlağı var derler. Yani böyle çok yemeği seven. Şey vardır herkesin çok sevdiği çok bildiği topik vardır. Tahin kullanırlar ve bol soğan. Eskiden Yedikule'de bütün sokaklar soğan kokarmış. Topik yapılıyor bu bayramlarda. Bir de paskalya bayramında paskalya yapılıyor. Halen sokaklarda paskalya kokusu var. İçine damla sakızı da koyarlar, sokaklar çok güzel damla sakızı kokar. Halen Bakırköy kokar yani. (E, 67)

Claude Levi-Strauss ve Mary Douglas, 1960'lar ve 1970'lerde yaptıkları çalışmalarda yemek alışkanlıkları ve yemek kültürünün kimlik belirleyici özelliklere sahip olduğunu vurgulamış, yemek antropolojisinin ise, yapılan araştırmalarla kişinin yemek kültürü üzerinden, dahil olduğu grubuyla veya diğer gruplarla olan ilişkisini ne ölçüde etkilediğini araştırdığını belirtmiştir (Ergen, 2016, s. 38).

Peter Scholliers "Meals, Food Narratives and Sentiments of Belonging in Past and Present" adlı kitabında, yemek kültürünü, sadece kültürler için değil kimlikler için ayırt edici bir özellik olduğundan bahseder. Scholliers'e göre kimlik sadece kişinin dahil olduğu gruba karşı hissettiği aidiyet ve sahip olduğu farklılıklar üzerinden oluşmaz. Yemeğin, kimlik kavramının merkezinde yer aldığını ve yemeğin dışarıdaki ile içerideki arasına bir çizgi çektiğini iddia eder. İki grup arasına çizilen bu sınırla grup içerisinde oluşan kaynaşma hissi kişiye kendini iyi hissettirir. Bu "kaynaşma" kolektif kimliğin kaynağıdır. Bu yüzden göçmen gruplar, dil ve bazı kültüler alışkanlıklarını kaybetmelerine rağmen yemek kültürlerini devam ettirmeye çalışmaktadırlar. Benzer yeme alışkanlıklarına sahip insanlar dürüstürler, iyidirler, tanıdık ve güvenlidirler.Farklı yeme alışkanlığına sahip insanlar ise bir güvensizlik hissi, şüphe ve hatta tiksinme hissi oluştururlar (Scholliers, 2001, s. 8).

Ermeniler için yemek sadece kültürlerinin ayrılmaz bir parçası değildir. Kiliselerin isim günlerinde bir araya gelip yardım toplamak için de kulladıkları, cemaat içerisindeki bağların güçlenmesini sağlayan bir araçtır aynı zamanda.

5.6. Ermeni Toplumunda Tören, Ritüeller ve İbadetler

Ortak özellik ve işlevlere göre ele alındığında ritüel, birey ya da gruplarla ilgili bazı

değerlerin, uygun zamanlarda, sembolik ve aşağı-yukarı değişmeyen ardışık davranış biçimleri ile tekrarlanmasıdır. Standartlaşmış ve tekrarlanan sembolik davranış biçimi olan ritüel, bireysellikten öte grup bilincini ve birlikteliğini ortaya koyan duygusal bir kanal, yeni bilgi ve tecrübeler için bir rehber olarak geçmişi günümüze, günümüzü de geleceğe bağlayan bir bağ olması nedeniyle sosyal bilimlerin temel konularından birisi olagelmiştir (Karaman, 2010, s. 229). Gordon Marshall, ritüelleri çapraz bulmacalara benzetir ve bulmaca karelerinin doldurulması sosyologlara ve antropologlara düşmektedir. Marshall için ritüeller, toplumsal bir olgu olmanın yanı sıra ritüele katılanların duygu dünyalarıyla da ilgilidir (Marshall, 1999, s. 624).

Durkheim'a göre, sembol sistemler, toplumlar üzerindeki önemlerini göstermek için kendilerini somut ayinler ile tanımlarlar. Durkheim, toplumların, kutsal olana tapınma gereksinimini yerine getirmek için düzenli olarak ritüeller sayesinde bir araya geldiklerine dikkat çeker. Bu olaylar bedenlerin ve sembollerin kullanılmasını gerektirir, ayrıca, insanları birbirleriyle yakınlaştırarak bir araya getirdiğinden, toplumu bütünleştirmeye de yardımcı olur. Müziğin, şarkıların ve büyülerin yardımıyla bunlar kolektif duygusal heyecan ya da kolektif coşku yaratır. Bu durum, güçlü bir grup aidiyeti duygusu sağlar. Durkheim, toplumsal bağların yeniden kurulmasının Tanrı'ya tapınma için değil, dinin ve ritüelin varoluşu için gerçek bir neden olduğunu savunur. Ona göre "onaylanma ihtiyacını ve topluma birlik ve kimlik kazandıran kolektif duyguların ve düşüncelerin düzenli aralıklarla yeniden doğrulanması ihtiyacını hissetmeyen bir toplum olamaz. Artık, bu ahlaki yeniden kuruluş, bireylerin…kendi ortak hislerini birlikte yeniden onayladıkları birleşmeler, birlikler ve toplantılar olmadan başarılamaz" (Smith – Riley, 2016: 31).

Paul Connerton törenlerin olanı dile getirici bir nitelik taşıdığını ifade eder. Bu duruma sebep olarak da törenlerin göze çarpan bir düzenlilikte yapılmasını işaret eder. Connerton'a göre törenler resmi biçimler almışlardır ve belirli aralarla tekrarlama eğilimi taşımaktadır. İçten gelen anlık zorlamalarla yürütülmezler, tersine belli duyguları dile getirmek için bilinçli olarak uygulanırlar. Dolayısıyla duyguları dışa vurucudurlar. Törenler, onları uygulayanlarca, kayıtsız şartsız uyma yükümlülüğü taşımasalarda, uyulması zorunluluğu taşıyan şeyler olarak algılanırlar. Kendilerine tören değeri verilmiş eylemlere engel olma, her zaman, bir kimsenin ya da bir grubun, bir başkasına verdiği dayanılmaz incitici davranış olarak algılanır (Connerton, 2019, s. 77).

Ermeni cemaati için kilise, cemaatin yaşadığı farklı coğrafyalarda toplanma ve kültürlerini yaşatma alanı haline geldiği için kilisede yapılan tören ve ritüellerin ayrı bir önemi vardır. Kilise, Ermenilerin ibadetlerini, düğün, cenaze ve vaftiz törenleriyle ya da bayramlar vesilesiyle anılar biriktirebildikleri, bir araya gelerek aidiyetlerini hissedebildikleri, çocuklarının kilisede aldıkları görevlerle kiliseye olan sadakatlerinin ve bağlarının temsil edildiği özetle ortak bellek ve bilincin paylaşıldığı, yaşatıldığı ve nesiller boyu aktarıldığı ana merkezdir. Ve bu ritüeller, son görevleri yerine getirebilmek için düzenlenen törenler aracılığıyla uğurlananlardan çok geride kalan insanlar için bir nevi hellaleşme olarak da ifade edilir (Civanyan, 2020, s. 2-3). Aynı zamanda birçok toplum gibi Ermeniler için de tören ve ritüeller, düzenli tekrarları ile kimliğin korunmasını ve sonraki nesillere aktarılmasın sağlar. Böylece bir yandan kültürel kimliğin yeniden üretimi sağlanırken diğer yandan grubun zamansal ve mekansal birlikteliği de garanti edilir. (Vural, 2018, s. 71).

Randall Collins, ritüele katılanlar açısından ritüel bileşenleri şöyle açıklar: İki veya daha fazla kişinin aynı mekânda fiziksel varlıkları birbirini etkiler. Ritüele katılanlar arasında duygu paylaşımı yaşanırken, dışarıdakiler duygusal olarak dışlanırlar. Ritüele katılanlar, ortak nesneler, eylemler ve iletişim yoluyla birbirlerine odaklanırlar ve odaklandıkları ortak noktanın farkındadırlar. Katılımcılar böylece ortak ruh halini ya da duygusal tecrübeleri paylaşırlar. Ritüel katılımcılar için çıktı olarak, öncelikle, grup dayanışması ve grup üyeliği duygusunu ortaya koyabiliriz. Ritüele katılanlarda oluşan duygusal enerjiyle kendine güven, zevk, güç vb. duygusal hisler oluşur. Ritüelin gerçekleştirilmesi sırasında kullanılan semboller, kelimeler, jest ve mimikler yoluyla kolektif birleşim sağlanır. Diğer taraftan, grup üyeleri arasında, grubu bir arada tutan semboller yoluyla oluşan kutsal bağlılık duygusu ahlaki hisleri de güçlendirir (Collins, 2005, s. 48-49).

> Şimdi önümüzde noel yılbaşı var. Öncelikle biz noellerde paskalyalarda çok güzel hazırlanıyoruz. Çünkü bizim için noel 6 ocaktır. Katoliklere göre 24- 25 aralıktır bizlere göre 6 ocak. Muhakkak kiliseye gidilir, aile büyüklerini ziyarete gidilir. Cemaatte zaten kendi kiliselerde hazılıklar yaparlar. Ruhani liderler olsun, kurullar olsun hepsi. Özellikle de paskalya da 49 gün oruç tutulur. Katı bi oruçttur hem de. Hayvansal hiçbirşey yemiyorsun. Tutanlar oluyor baya…Evet 49 gün. Bizizm günahımız çokmuş diyorum bazen öyle espiri olsun diye. ya müslümanlara diyorum ki bizim Türk arkadaşlara siz tutuyorsununuz 30 gün herşeyi yiyorsunuz bizim günahımız ne yani diyorum 49-50 gün. Ve hayvansal hiçbirşey yok yani. Şöyle akşam 5'te orucumuzu bozuyoruz sırf zeytinyağlı ile bozuyoruz. Özellikle paskalyalara çok önem veriyoruz. Biz 49 gün oruç bittiğinde özellikle paskalyanın arefesinde pazara gelir bizim paskalyalarımız muhakkak haftaiçine hiç gelmez.
> O hafta bütün kiliseler taşar muhakkak. Cumatesi günü bayramdan bi gün önce her Ermeninin evinde olmazsa olmaz aile geleneğidir bütün aile toplanır dışarda kutlanmaz yani. Yılbaşı gibi değildir yani. Herkes evinde kalabalık. Yumurtalar boyanır, paskalya çörekleri evde yapılır. Çok güzel bir Ermeni sofrası hazırlanır, dolmalar yapılır. Önce dua edersin sonra aile yemeği yersin, yumurta tokuşturusun.
> Pazar günü de muhakkak ki kiliseye gidersin. Herkes en şık kıyaferlerini giyer. Kiliseye gidersin. Kiliseden sonra aile büyükleri el öpmeye gidersin. (K; 45)

Ermeni cemaatinde tören ve ritüellerin hemen hepsi kilisede gerçekleştirilir ve bu törenler çok ihtişamlı bir şekilde yapılır. Ermeni cemaatinden ikinci kuşak bir görüşmeciyle yapılan derinlemesine mülakatta kilisede yapılan vaftiz, düğün ve cenaze merasimi ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir.

> Önce vaftizden başlıyım. Çocuk doğduğu zaman bir yaşında bir büçuk yaşında, Hazreti İsa'nın vermiş olduğu o gelenekten ötürü, gerçi İsa büyük yaşta vaftiz oldu ama o şey ordan gelir yani. Suyla yıkanması. Küvet gibi birşey var, kurna gibi. Aferdersiniz hamamlarda kurna var ya onun gibi ayrı birşey var kilislerde. Okunmuş su yani okunmuş su dediğim "meyrun". Su koyarlar, din adamı, papaz onu okur. Artı bir ibrik vardır. Onun içine de yağ koyarlar, "miron" yağı. Bildiğimiz zeytinyağı ama patrikhaneden geliyor. Ordan dağılıyor. Yani bildiğimiz yağ, onu da okuyorlar. Şöyle suyla bir yıkıyorlar. Yağla çocuğun alnına haç seklinde sürerler. Yani o vaftiz müslüman bir çocuk sünnet nasıl oluyor, hani müslüman oluyor, delikanlı oluyor. Bizde de vaftiz aynı şekil nitelendiriliyor. Herkes olur, olmadan hristiyan sayılmaz (E, 66).

Görüşme esnasında vaftiz töreninde kullanılan yağ ile ilgili başka bilgiler de elde edilmiştir. Vaftiz töreninde kullanılan "meyrun" ya da "miron" yağı, Fener Rum Patrikhane'sinin bir bölümünde 50-60 adet bitkinin kaynatılmasıyla elde edilmektedir. Bu yağın kaynatılıp dağıtılması büyük bir tören eşliğinde yapılmaktadır ve bu yağ dünyadaki Ortodoks Kiliseleri'nin yaklaşık yüzde 80'ine Fener Rum Patrikhane'sinden dağıtılmaktadır. Yağın kaynatılıp dağıtılması ise beş senelik periyotlarla yapılmaktadır.

> Düğüne gelince, düğün Ermeni kilisesinde çok güzel olur. Şatafatlı yani. Çok gösterişli olur yani. Müzikal anlamda olsun, görsel anlamda olsun. Hakkaten çok ilginç güzeldir yani. Ve diyebilirim ki yani Ermeni toplumu hariç bu kadar güzel düğünü olan başka toplum yoktur. Bizde asla devlet nikahı almadan şey olmaz nikah olmaz. Bizde dini nikah semboliktir. Gerçek olan resmi nikahtır. Dini nikah semboliktir ama güzel kutlarlar. O nikahı çok şatafatlı kutlarlar. Dediğim gibi hem -100- görsel olarak hem müzikal olarak hem de duygusaldır. Herkes çok güzel kıyafet giyer. İşte kıravatını takar, bayanlar güzel kıyafetini giyer. Yani kimse öyle balıkçı yaka falan bağrı, yakası açık falan olmaz. Önem verirler. (E, 66)

Ermeniler, Müslümanlardan farklı olarak ölüm gerçekteştiğinde cenazelerini hemen defnetmezler. Geleneklerine bağlıdırlar ve ritüellerin yerine getirilmesi onlar için çok önemlidir. Bu yüzden hem kilisede hem kilise dışında yapılması gereken ritüelleri mutlaka yerine getirirler. Ölümün gerçekleştiği mekana göre bu ritüeller değişkenlik gösterir. Evde ölen biri için ölü bedeni evden alınana kadar, bulunduğu odanın ışığı gece veya gündüz farketmeksizin yakılı kalır ve buna ek olarak odada bir de yakılı mum bırakılır. Işık sembolü, Hristiyanlıkta Rabbin ışığını temsil eder. Cenaze töreni çok kapsamlı yapılır ve bu törenler sırasında uyulması gerekenler büyük bir önem taşımaktadır. Cenaze töreni üç ana evreden oluşmaktadır. Bunlardan ilki kilise töreni, burada yapılan ayin sonrası mezarlık töreni ve sonuncu olarak mezarlık dönüşü salon töreni ayini. Tüm bu ayinlerde ezgili okuma, dualar ile müzik her bir aşamada yer alır (Civanyan, 2020, s. 4).

> Bizim cenazemizde çok acıklı ama düğün kadar gösterişli kalkar. Özel müzikleri vardır okunur. Şimdi cenazede siyahtan başka birşey giymezler. Bayanlarımız siyah giyerler, başları kapalıdır saygıdan dolayı. Erkekler bir yanda kadınlar bir yanda olur. Sol taraf bayanlardır sağ taraf erkekler. Cenaze ortada bir yer var orda duruyor. İlk başta cenaze kilisenin dışında bir bölüm vardır orda cenazeyi yıkarlar. Yani musalla taşında yıkanır cenaze. Sizde de var heralde bizde yıkanır güzel sabunlanır. Erkekse kıravat takılır, gömlek giydirilir, süsleniyor yani. Ondan sonra tabuta konulur. Tabutu vidalıdır. Müslümanların ki gibi değildir. Müslümanların galiba mezarda açılır tabut? Ama bizde açılmaz, tabutla birlikte gömülür. Cenaze başlamadan önce böyle ailesi kiliseden içeri giriyor. Çıkışta da ilk onlar çıkıyor. İlk başta böyle ilahiler okunuyor. Herkesin çıkması içinde üç defa çan çalıyor. İbadet günleri, pazar günleri çan aralıksız çalar. Dört dakka beş dakka çalar. Ama cenaze olduğu günler üç sefer aralıklı çalar yani mesaj veriyor. Böyle çalar kesik kesik üç sefer. Bitince de önce aile çıkar. Mezarlıkta da böyle iplerle aşağı sarkıtılıyor, o şekilde (E, 66).

Ermeniler Gregoryan mezhebine bağlı oldukları için dini günlerinden bazıları Hristiyanlığın diğer mezheplerinden ayrılır. Bu günlerden biri de Noel bayramıdır. Hristiyanlığın diğer mezhepleri Noel'i 24 Aralık'ta kutlarken Ermeniler 6 Ocak'ta kutlarlar.

> 6 Ocak şu demek İsa'nın vaftiz edildiği gün. Noel olarak Ermeniler yani Gregoryenler biz vaftiz olduğu günü kutluyoruz. Diğer Hristiyanlar 24'ü akşamı kutluyorlar, 25'i sabahında kiliseye gidiyorlar. İsa'nın vaftiz edildiği 6 Ocak'ta denize haç atılır. Yeşilköy'de Haliç'te yapılır. Papaz geliyor ayinden sonra denizin kenarında, tekneyle açılıyor suya atlıyacaklar. Papaz attığı zaman haçı onlarda tekneden atlıyorlar. Kim haçı çıkarırsa sudan ona hediye verilir. (E, 67)

> Bizde şimdi iki büyük bayram vardır. Noel ama biz Hristiyanlardan ayrıyız, o değişmiştir. 24 Aralık'ta kutlarlar diğer Hristiyanlar, biz 6 Ocak'ta kutlarız. Noel'i yani İsa'nın doğuşunu. Yılda böyle iki tane bayram Noel ve paskalya. İsa'nın göğe çıktığı gün (E, 66).

5.7.Karma Evlilikler

Günümüzde Ermeni cemaati içerisindeki evliliklere bakıldığında, birinci kuşak vatandaşların büyük çoğunluğu cemaat içi görücü usulü evlilikler yapmıştır. 1930'lu ve 1940'lı yıllarda cemaat üyeleri mümkün olduğunca kendi içlerinde, okullar, dernekleri, ibadet mekanlarında sosyalleşmeyi ve kendi cemaatlerinden evlilikler yapmayı tercih

etmişlerdir. Cemaat içerisinde uzun yıllar boyunca geçerliliğini koruyan endogami, yaklaşık son 15 senede yerini karma evliliklere bırakmıştır (Kaymak, 2018: 325). Karma evliliklerin oranının son yıllarda artmış olmasına rağmen cemaat karma evliliklere karşı hala mesafelidir. Bu durumun temel sebeplerinden biri de Ermeni nüfusunun günden güne azalmasıdır. Nüfusun azalmasının yanı sıra Ermeni kültürünün zamanla hakim kültür

içerisinde erimesi, yeni kuşaklara kültür aktarımının gerektiği gibi yapılamaması, Ermeni cemaatinin yıllar içerisinde yaşadığı baskılar ve içe kapanma, Ermenicenin neredeyse unutulma noktasına gelmesi, Ermeni okulları yerine özel okulların tercih edilmesi ve cemaat içindeki bütünlük ve beraberliğin Ermeni vatandaşları için önemli bir dayanak noktası olması, cemaat içi evlilikleri özellikle üst kuşak vatandaşlar için daha önemli bir hale getirmiştir. Karma evliliklerle ilgili görüşmecilerin hepsi benzer cevaplar vermiştir. görüşülenlerden bazıları cemaat içi evlilikler yapmıştır ve bu evliliklerin boşanma ile sonuçlanması da onları karma evliliğe daha sıcak bakmalarına sebep olmuştur. Görüşmecilerin karma evliliklerle ilgili vurguladığı ve ileri için sorun oluşturabileceğini düşündükleri yerler inanç farklılığı ve kültürel aktarım olmuştur.

> Bu güzel bir soru. Eskiden çok katı kuraldı yani Türkle mi evleneceksin asla, olmaz. Aileler hep reddediyordu. Şimdi günümüzde artık insanlarda modernleşti, çağ atladılar anneler babalar. Mesela benim ablamın gelini alevi kürtlerden. Çok da mükemmel bir kız yani. Ben şöyle söyliyim iki oğlum var, ben her zaman oğluma şunu söylüyorum ister Ermeni olsun ister Yahudi olsun ister müslüman olsun ister alevi kürt kim olursa olsun evlenebilirsin diyorum. Hiç bana sorma diyorum. Ben kesinlikle izin veriyorum. Mesela ablamın oğlu kızı tanıştırmaya getirdiğinde aile birkaç kişi karşı çıktı hatta şey dediler baskı kurdular Hristiyan ol diye, kilise de düğün olsun diye. Bizde kilisede düğün çok önemlidir. Ben hiç bana getirdiğinde eve tamamen ister kendi kimliğinde kal kızım dedim ister müslüman olarak kal istersen hiçbir şey yapma dedim. Evlenebilirsin. Seviyorsan evlen dedim. Yani dinler kimlikler bir tarafa. Bunlar yani gelip geçici dedim. Bizim için anlamı yok yani. Ama aileler o kadar çok milliyetçi aileler var ki bizde. Mesela onu bende yapıyorum gerçi oğlum aa biriyle nişanlandı, düğünümüz var, biriyle evlenicek ondan sonra hemen şey yapıyoruz, Ermeni mi diyoruz. Ondan sonra hee Ermeni diyoruz, haa tamam. Bak onu bende yapıyorum yani. Yapmıyorum değil ama şey yok Türk dedikleri zaman tamam canım olsun diyoruz insan olsun yeter diyoruz. Artık önemi yok diyoruz bu zamanda... Yani hristiyan olsan diyorum ne olur olmasan ne olur diyorum yani sonuçta o bizim için bir müslüman bir Türk yani. Herkes kendi dininde yaşasın diyoruz yani. O kendi dinini yaşasın, o kendi dinini yaşasın. Bizim için insan olması çok önemli. Bitti yani.
> (K, 45)

Üst kuşak görüşülenlerden bazıları yeni nesil Ermeni vatandaşların aile işlerini devam ettirmek yerine kendi seçtikleri işlerde çalışmayı tercih ettiklerini vurgulamışlardır. Özellikle kuyumculuk ve değerli taş işlemeciliği gibi el emeği gerektiren işlerle uğraşan Ermenilerin bir çoğunun çocukları baba mesleğini devam ettirmeyi pek tercih etmemektedirler. Ekonomik durumu iyi olan Ermeni ailelerin çocuklarını cemaat okullarına vermek yerine özel okullara vermeyi tercih etmeleri de yeni kuşakların cemaat dışı gruplarla etkileşimini arttırmıştır. Görüşmeciler ayrıca genç kuşak Ermeni vatandaşların kendileri gibi ötekileştirmeye ve dışlanmaya maruz kalmadıklarını belirtmişlerdir. Kendi yaşadıkları dönem göz önüne alındığında genç kuşak vatandaşların kendi yaş grupları içerisinde etnik ve dini kimlikleri yüzünden daha az baskı altında kaldıkları da vurgulanmıştır. Üst kuşaklara göre gençler toplumdaki farklılıklara daha açık, farklı görüş ve kültürlere karşı daha anlayışlı ve hoşgörülü yaklaşmakta. Bu durumda yeni nesil Ermeni vatandaşların cemaat dışı gruplarla daha sıkı ilişkiler kurmasına sebep olmuştur.

Yeni nesil Ermeni vatandaşların dışarı açılması, yıllar içerisinde hem Ermeni nüfusunun azalması hem de yeni kuşak Ermeni vatandaşların aile işlerinde çalışmak yerine özel sektörde çalışmayı tercih etmesiyle, Ermeniler ve Türkler arasındaki karma evliliklerin sayısı da artmıştır. Mülakatlar sırasında görüşmeciler karma evliliklere olumsuz bakmamalarına rağmen ileride aradaki dinsel ve kültürel farklılıkların sorun oluşturabileceğine vurgu yapmışlardır. Cemaat üyelerine göre dinsel ve kültürel farklılıklar ebeveynler arasında bir sıkıntıya sebep olmasa bile bu farklılıklar yeni dünyaya gelecek kuşaklar için sorun teşkil edebilir.

> Şimdi benim ilk flörtüm müslümandı. İlk aşık olduğum, evlenmek istediğim adam. Asla müsaade edilmedi zamanında. Ama gel gör ki erkek kardeşim yıllar sonra bir müslüman gelin istediğinde annem şöyle yaptı "Oğlum sevmişse başıma taç

ederim.” Ve evlendiler. Sonra insan olarak birbirlerine uyuşmadıkları için ayrıldılar. Çünkü bunu müslüman olduğu için gelin ayrıldılar diyemem çünkü benim eşim Ermeniydi bende ayrıldım. Dolayısıyla karma evliliklere karşı değilim. Aksine onaylıyorum. Ama şu da var gerçekten ne yaparsanız yapın aynı kültürün içinde büyümüş olsak bile farklılıklarımız var. Bu da ayan beyan ortada oluyor birlikte yaşarken. Şöyle düşün öldüğün zaman aynı yere gömülemiyorsun. Benim mesela şöyle bir vasiyetim var eğer evli kalmış olsaydım hala birkaç arkadaşıma vermiştim. Bana birşey olursa beni kocamın yanına veya kocamın üstüne değil beni babamın mezarına gömün. Böyle bir vasiyetim vardı. Şimdi böyle bir mecburiyet yok zaten. Dolayısıyla eğer müslüman birisiyle beraber olsam çok da sevsem bile beni onun yanına gömmezler. Ya da onu benim yanıma gömmezler…...Bizim zamanımızda yani olmazdı yasaktı. O yüzden ben böyle gizli saklı buluşurdum sevgilimle.
(K, 50)

Milton L. Barron’ göre, karma evlilikler üzerine yapılan birçok çalışma, karma evliliklerin çoğunlukla etnik gruplar arasında yapıldığını göstermektedir. Bu tarz evlilikler dinsel gruplar arasında daha az ve ırksal anlamda farklılık gösteren gruplar arasında ise çok daha az yapılmaktadır. Barron ayrıca teorik anlamda bir evliliğin başarılı ya da başarısız olmasının etnik farklılıklarla alakalı olmadığını, mutsuzluğun sebebinin evliliğin kendi içinde yapılan hatalardan kaynaklandığını iddia etmiştir. Yine Barron’a göre karma evliliklerde en büyük sıkıntıyı çocukların yaşamkata ve kimlik sıkıntısı yaşayan çocuklar toplum içerisinde kendilerini marjinalleşmiş ve dışlanmış hissetmektedirler (Barron’dan akt. Yıldıztekin, 2010, s. 6-7).

Şimdi şöyle söyliyim size… Yani benim pratikte bildiğim bazı bilgiler var. Karma evlilikler devamında sorun oluyor. Şimdi tabiki insan sevdiğiyle evlenir, aşık olduğu insanla evlenir. Öyle Ermeni de Ermeniyle evlensin mantığı da bana çok itici geliyor. Ama ilerisi içinde sorun oluyor böyle. Sorun da kızdan kaynaklanıyor mesela. Bakın ben bunu kitabımda da yazmışım. Kız, Ermeni bir çocukla evleniyor ailesinden saklamak zorunda kalıyor. Bunu çok iyi biliyorum. Daha sonra ailesi öğrendiği zamanda ailesi çok ağır konuşuyor. Yani mesela “Bu Ermeni dölü mü?” diyor. Kendi torunu içinde diyor “Bu Ermeni dölüne mi sahip çıkacağız?” diyor mesela. Ve hatta iş ayrılma noktasına geliyor. Ayrılıyorlar. Ya da mesela Ermeni

> kızsa, çocuk önce demokratlığı tutuyor, devrimciliği tutuyor. İşte kıza inançsal baskı yapmayacağını söylüyor. Bir süre sonra başlıyor sen niye örtünmüyosun, niye bizim örf, adetlerimize uymuyorsun. Yani şimdi bir Ermeniye türban giydirmek kadar, inançsal anlamda yani bi Müslümanlığı dayatmak kadar abes bir şey olamaz yani… Ama yani Türkiye'deki bireyler inançsal olarak, siyasal olarak her konuda eksik yaşıyorlar. Kendi eksiklerini de karşıya dayatıyorlar. Bu da doğal olarak ortaya böyle çok kabullenmiyecek şeyler getiriyor. (E, 61)

> Ben çok küçüklüğümden beri sordum onlara. Ben mesela Hristiyan olmayan biriyle evlendim ya da görüşüyorum. Ne tepki verirdiniz? İkiside hep şey demiştir hani senin seçeneğin. Bize saygı duymak düşer. Benim şu anki sevgilim Hintli mesela. İsviçre'de tanıştım. Kendisi Hindu, dünyalar kadar fark var. Dinlerimizde şeylerimizde, kültürlerimizde. Ama bir şekilde anlaşıyoruz. (K, 22)

Simon Marcson, 1950 yılında yazdığı "A Theory of Intermarriage and Assimilation" adlı makalesinde karma evlilikler ve kültürel asimilasyon arasındaki bağlantıyı cemaat üyelerinin karma evliliklerle ilgili sahip oldukları genel kanının tam tersi bir şekilde açıklar. Marcson, karma evliliklerin dış grubun, iç grubun sahip olduğu gelenek, kültür ve dile karşı yeterince dayanıklılık gösteremediğinde ortaya çıktığına inanıldığı söylemiştir. Dış grubun, iç gruba karşı gösterdiği bu bağlılıkta asimilasyonu beraberinde getirmektedir. Bunun sonucu olarak, karma evliliklerin ve asimilasyonun birbiriyle bağlantılı olduğu ve asimilasyonun artmasıyla karma evliliklerinde arttığı düşünülür. Oysa bir grup karma evlilik yapmadan da asimilasyona uğrayabilir. Dış grup, karma evlilik yapmadan ya da karma evliliklerin oranı sıkıtlayarak da iç grubun hatıralarını, duygularını veya davranışlarını benimseyebilir. Marcson için karma evlilik ve asimilasyon teorisinin yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir (1950, s. 75- 78).

> Mesela onu dicektim bu karma evlilik muhabbetinde konudan konuya atlamış olucam ama ona mesela hep derim bana derler ki mesela benim ailem istemez illa derler ki hep Ermeni biri olsun, Müslüman olmasın der. İşte yok siz ırkçısınız da işte

> böyle şey mi olurda. Müslüman bir arkadaşım var mesela. Bunun ırkçılıkla bir alakası yok ırkçı yada ailem ırkçı olsaydı beni böyle bir ortama sokmazdı. Hani ben gider yurtdışında ya da Ermenistan'da yaşardım. Hani beni hiç bu ülkede yetiştirmezlerdi. Ama o da kendi geleneğin kültürün, tabi önce insan olsun o ayrı ama o da kendi kültürün. Hep şey derler evlenince aileyle evlenmiyosun hani sonuçta kapını kapatınca aynı olur. Çok aynı olmuyor tabi. Aile de önemli bu şeylerde. Senin kendi ailen nasılsa karşıdaki ailede çok önemli. O yüzden bilmiyorum o konuda çok şey yapamıyorum. Hani kızıyorum da bi yandan tabiki de önce insan olsun sonra da düşününce yaşadıklarımı kültürü yaşatmak çok önemli. Aile nasıl aksettiriyorsa öyle gidiyor. (K, 26)

Mülakatlar sırasında görüşmeciler karma evliliklere karşı olmadıklarını ama ileride kültürel değerlerin korunmasında ve aktarılmasında sıkıntı olacağı konusunda hem fikirdiler. Frederic Barth bu noktada Marcson gibi, görüşmecilerin vardıkları noktanın tam tersini iddia etmektedir. Barth'a göre etnik gruplar arasındaki etkileşimin artması ve farklıkların azalması her zaman etnik kimliklerin yok olmasına ya da cemaat içi ilişkilerin zayılamasına sebep olmaz (Barth, 1969, s. 32- 33). Görüşmeciler için karma evliliklerle ilgili sıkıntılı olan tek nokta kültürel ve dinsel anlamda yaşanabilecek olan asimilasyon değildir. Karma evliliklerde ailenin Türk ve Müslüman tarafından gelebilecek olan ırkçı söylemler ve bu evliliklerden dünyaya gelecek çocukların bu ırkçı söylemlerle karşılaşma ihtimali de Ermeni cemaatinin üst kuşak bireylerini rahatsız eden konular arasındadır. Mülakatlar sırasında görüşülenlerden biri Ermeni bir erkeğin Müslüman bir kızla evlenmesiyle, Ermeni bir kızın Müslüman bir erkekle evlenmesinin aynı olmadığını söylemiş ama daha sonra bu ifadesini düzeltmiştir. Bunun sebebi olarak da kadınların erkeğin kültürüne daha kolay adapte olacağını ifade etmiştir.

> Şimdi bakın hangi ırk olursa olsun kendi kültürünün korunmasını ister. Gerçekçi olmak lazım. Şimdi atıyorum mesela benim kayınbiraderim, eşimin abisi müslümanla evli. Biz kızı var, bir oğlu var. Çocuklar şimdi tabiri caizse iki dinden

> avare yani. İnsanlar kendi kültürlerini bilseler kolaylaşıyor. Öbür türlü zorlaşıyor. Kültür çatışması oluyor. Ben bunu şey anlamında söylemiyorum yani karşı olduğum için değil ama gerçek bunlar yani. Zorlaşıyor. Bir kızım olsa müslüman bir erkekler evlenmek istese, evlensin yani. Seviyorsa evlensin. Sevgi ön planda yani. Ama ben yine diyorum bir Ermeniyle evlense daha iyi olur. Kendi kültürüyle. Öbür türlü o kültür kaybolur yani. Sorun yani bu... Kilise zaten kabul etmiyor. Kız ya da erkek her neyse önce hristiyan olacak sonra düğün olacak, öyle kabul ediyor. Hristiyan olacak ondan sonra kilisede tören olacak. Başka türlü kabul etmiyor. (E, 66)

> Bu ciddi bir sorun. Kilise kabul etmiyor zaten. Yani bir Ermeni kızla Müslüman erkek evlenmek isterse kilisede olmuyor, kilise kabul etmiyor. Protestan kilisesi kabul ediyor. Nişan Bey için şeye gittik, Protestan kilisesine gittik. Ama o da yaptığı tören falan birşey değildi. Çıktı konuştu konuştu, hiç anlamı olmayan bir törendi yani. Düğünler güzeldir ama çok şatafatlıdır. (E, 67)

2000'lerin başından itibaren sadece İstanbul'daki Ermeni kiliselerinde yapılan karma evlilik törenlerine 1 Ekim 2012 tarihi itibariyle son verilmiştir. Yeni düzenlemeye göre taraflardan birinin Hıristiyan Ermeni olmadığı çiftlerin törenleri bu tarihten sonra artık kilisede takdis edilmemiştir. Buna ek olarak, 1 Ocak 2013'ten itibaren düğün törenlerinde Patrikhane'nin belirleyeceği standartlar çerçevesinde süsleme yapılmıştır ve israfın önlenmesi adına törenlerde abartıya kaçılmasının önüne geçilmiştir. Patrikhane'nin aldığı bu karardan sonra Türkiye Ermeni toplumunun en önemli sorunu olarak görülen karma evlilikler konusunu, Ermeni Kilisesi'nin evliliklere bakışını ve getirilen yeni düzenlemelerle hedeflenenleri, o dönem Türkiye Ermeni Patrikliği Ruhani Meclis Başkanı Başrahip'liği yapan Tatul Anuşyan, 2012 yılında Agos gazetesine verdiği röportajda şöyle açıklamıştır:

> "Çoğunluk, karma evlilikleri onaylamadığımızı, reddettiğimizi düşünse de, biz, insanların arasındaki sevgi bağına müdahale edilemeyeceğini düşünürüz. Evlilikte

din, dil, ırk gözetiminde bulunmuyoruz. Ancak, evliliğin temeli kültürünü aktarmaksa, ve biz de kültürünü kaybetme, uzun zamandır yok olma endişesi taşıyan bir toplumsak, cemaatin bir kurumu olan Patrikhane'nin kendi kültürünü yaşatmaya yönelik teşviklerde bulunmasını doğal karşılamak lazım."

Anuşyan'ın verdiği röportajda kültürün taşınması ve aktarılmasına yaptığı vurgu ve kültürün kaybolması endişesi ile ilgili söyledikleri, bugün cemaat üyesi vatandaşların görüşmeler sırasında vurguladığı noktalarla aynıdır. Anuşyan sözlerine şu şekilde devam etmektedir:

> "Birçok evlilikte çiftler, karşı tarafın örfüne âdetine saygı duyuyor, karışmıyor. Ama bu kez evliliğin en önemli unsuru olan paylaşmak göz ardı ediliyor. Sadece günlük yaşamı paylaşan çiftlerde, kültürel paylaşım olmayınca sorunlar ortaya çıkıyor. Sorunlar çocuk olduktan sonra daha da artıyor. Adı, kimlikte din hanesinde ne yazacağı, hangi okula gideceği tartışmaları çıkıyor. Şu aralar, din hanesini boş bırakıp, her iki dini de çocuğa aktarmak ve çocuk 18 yaşına geldiğinde dinini kendi seçimine bırakmak benimseniyor. Böyle yetişen çocuk bu kez bir kimlik bunalımına girebiliyor. 'Ben kimim, biri annemin dini, kültürü, diğeri babamın, hangisini seçeyim?' Bunu bir zenginlik olarak gören de var ancak maalesef çoğu çift bu aktarımları doğru yapacak entelektüel seviyede olamıyor. Bizim endişemiz doğru kültür yapısında çocuk yetişmesi."

Karma evliliklerin nikah törenlerinin kilisede yapılamaması ile ilgili sorun Patrik Mesrob II tarafından bulunan bir formülle aşılmaya çalışıldı. Kilise sadece aynı değerleri paylaşan çiftlerin çocuklarını Hıristiyan yapabildiği için, karma evliliklerden doğan

çocukları vaftiz etme sorunu yaşıyordu. Dünyada hiçbir Ermeni kilisesi karma çiftleri kilise içine sokmazken, Patrikhane İstanbul'da bir 'kutsama töreni' yaparak, yani evliliği kilise açısından meşrulaştırarak, doğacak çocuğu da vaftiz etme yolu açtılar. Patrikhane karma nikah törenleri ile ilgili her ne kadar dünyada ilk sayılabilecek bir uygulama yapmış olsada, karma çiftler için yapılan bu tören dini nikâh Surp Bsag (Kutsal Nikâh) olarak değil evliliğin kutsanması olarak görülüyor. Ama yine de bu törenler çiftlere kilisede evlenme imkânı tanıyor, böylece o birlikteliği de dinen tanımış ve kutsamış oluyor.

Ermeni kilisesi daha sonra vaftiz törenleri içinde farklı bir yöntem geliştirdi. Kilise'nin ruhani merkezi Eçmiadzin'de alınan bir karara göre artık karma evlilik yapan çiftlerden birinin çocuğun vaftiz edilmesi için müracaatı ve diğer tarafın da buna muhalefet etmemesi durumunda çocuğun vaftizi yapılabilecek.

5.8. Kamusal Alanda Ayrımcı Pratikler, Benzerlikler ve Farklılıklar

Bir kişi ya da grubu "öteki" kategorisine sokan şeyin bizzat kendisi bir ilişki biçimidir; siyasal, eknomik, kültürel veçheleri üzerinden bir tahakküm formunu da içinde bulunduran bir ilişkiler bütününde yuvalanmış bakış açısıdır, tipleştirmelerdir. Aynı ilişki içerisinde "yerli"yi kuran da yabancıdır, onun tipleştirmeleridir. Dolayısıyla bir "ötekilik" bir ilişki biçimidir, öteki hem içeridedir hem de dışarıdadır. Toplum içerisindeki "azınlık grubu" gibi ifadeler, tam da bu yüzden, "tesis edilmiş" ötekiliğin kabulüdür (Ünsaldı, 2016, s. 8). Bauman "öteki" olma durumunu, toplum içerisindeki ayrımcı pratikleri ve buna sebep olan önyagıları iç grup ve dış grup tanımlaması üzerinden anlatır. Bauman'a göre iç grubun kimliği, dış grubun yaptığı tanım üzerinden ortaya çıkar. İç grupta dayanışmanın kurulup devam ettirilebilmesi ve sadakatin sağlanması için dış gruba karşı bir bir düşmanlığın

vazedilmesi ve uygulanması gerekmektedir. Dış gruba karşı, genellikle karşı tarafın düşmanlığı ve kötü niyetine bir yanıt olarak gösterilen bu düşmanlık, kuşku ve saldırganlık genellikle bir önyargı doğurur ve zamanla bu önyargı ilerletilir. Düşman ilan edilenlerin eylemleri öyle bir yorumlanır ki, her yaptıkları imgelerini daha fazla karartır ve sanki "ne yaparsan yap, ne söylersen söyle, yerden yere vurulacak ve sana karşı kanıt olarak kullanılacaktır." ilkesine uygun olarak yapılanlarda kötücül dürtüler bulunur (Bauman, 2014, s. 57- 58).

Linda Barış ise "öteki"nin hayatta kalabilmek için kendisinin nasıl bir toplum tarafından dışlandığını bilmesi gerektiği vurgular. Öteki, bu toplumun nasıl bir toplum olduğuyla yükleşmek zorundadır ve kendisini bir küfür bir aşağılama nesnesi olarak gören toplumda, kendi nesnesini, içinde yaşadığı toplumun kendisini değersizleştirerek nesneleştiren yapısı üzerine kurmak zorundadır (Barış, 2021, s. 28).

Mannheim, "vatandaş"lığı, bireyleri bir cemaatin yetkin mensupları olarak kuran dizi pratik olarak tanımlar. Mannheim'ın vatandaşlık kavramını, toplumsal, hukuki, siyasal ve kültürel olan pratikler demeti, vatandaşlığı sadece tanımlamak yerine aynı zamanda kuran, zaman içerisinde normatif toplumsal ayarlamalar şeklinde kurumsal bir şekle gelen ve bunun neticesinde bir cemaatin mensubiyetini belirleyen sosyolojik bir tanımlamaya tercih etmiştir. Bu tanımlama vatandaşlığı, bir devlete katılmının koşullarını tanımlayan dar sınırlarından çıkartıp, kavramı bir vatandaşın ulusal kültüre bütünüyle yetkin bir şekilde katılmasına olanak sağlayan tolumsal pratikler haline getirir (2015, s. 222).

Mannheim vatandaşlık tanımını içine kültürel hayatı da dahil ederek yapar. Kendi dillerinde yazılan ya da kendi tarihleri ve edebiyatları ile ilgili yazılan kitapları kamusal alanda taşıyamamaları ve özellikle Ermenistan – Azerbaycan krizinden sonra milliyetçi

grupların cemaat bireyleri üzerinde baskı kurması onları, kültürel bir anlam atfettikleri kitaplarını taşıyamamalarına sebep olmuştur. görüşülen, bir çok Ermeni vatandaşın bu tarz kitapları yanlarında taşımaktan korktuklarını ve hatta evlerinde dahi bulundurmak istemediklerini belirtmiştir.

> Bakın şimdi kendimi hiçbir zaman asli olarak görmedim biliyor musunuz? Bunu bir iki gün önce de düşündüm. Neden düşündüm biliyor musun? Ya dedim ki Tunceli'de ben yaşadığım zaman benim bir sürü arkadaşım hepsi orada gitti belediyede memur oldu. Belediyede gitti işçi oldu. Ya biz Ermeni olduğumuz için bir gün olsun belediyede görev almayı aklımızın ucundan bile geçiremedik. Yani onlar alır mı almaz mı? Onu da bilmiyoruz. Ama biz kendi içimizde aklımızdan geçirmedik belediyede gidiyim memur olayım demedik yani. Çünkü bir hep haddimizi bildik. Biz Ermeniyiz, bunlar nasıl olsa bizi almaz. Kenarda oturalım. Seçimden seçime zatenseçim olduğu zaman zaten herkes kendi aşiretinin adamını seçiyordu. Hangi aşiretin adamı seçildiyse tamam o aşiretin adamını alacak işe diyoduk. Kendimizi bir gün olsun "Ya beni de şu belediyede işe alır mısın?" demiyorduk yani. Bu kadar kendimizi öteki hissettik yani… İnandığım bir şeyi savunmayı seven bir insanım. Ben inanıyorum olay bitmiştir. Yani benim inancımı sen eğer bana yaşatmayacaksan benim o zaman yaşamamın da bir anlamı yok. Yani ben inancımı yaşamayaksam bugün niye yaşıyorum? Sen inançlı bir insansın. Ben sana sen giremezsin, seninle görüşme yapmak istemiyorum deseydim bu hangi mantığın ürünüdür? Bu tam bir faşist mantığın ürünü. Herkes kendi kültürü yaşayabilmesi lazım. Bak ben bunu Boğaziçin'deki bir konuşmamda özellikle çok net belli ettim. Bizimle ilgili arşiv bilgileri o zaman Yusuf Hallaçoğlu'nun elindeydi. Ya senin elinde benim geçmişimin ne işi var ya? Ya bu eğer arşivde kalacaksa arşivde kalır. Devletin arşivinde kalır, senin elinde kalmaz. Sen eline alıpta onların bütün bilgileri bende, işte doğudaki bilmem birçok vilayetin Aleviyim, Kürtüm diyenlerin birçoğu Ermenidir deme hakkına sen sahip değilsin. Eğer çok şeysen çıkartırsın piyasaya yayınlarsın ya. Kim Ermeniymiş kim değilmiş onlarda kendilerini bilir yani. Ama sen bunu elimdesiniz deyip bir tehdit unsuru olarak tutamazsın. Bunları böyle görmek lazım. (E, 61)

> Bizim de lisede okuduğumuz okulda bi kiliseye götürmüşlerdi Balat'ta Rum kilisesi. Geziyoruz işte. Karşıda da bi tane işte ilkokul var. İşte yaş ortalaması 10-12 o yaşlarda hepsi. Neyse işte biz tam kiliseye giricez karşıdan bağrıyorlar okulun bahçesi de açık böyle hani demirli falan görünüyoruz dışardan. Ordan bağırıyolar işte pislikler, hrıstiyanlar ama yani 8 yaşında 9 yaşında bi çocuk. Sen gidip 9 yaşında bi çocuğa sorsan Hrıstiyan ne demek Müslüman ne demek diye kesin bi

şekilde bilmez. Hani detaylı bilmez ancak annesinin babasının söylediğini bilir. Neyse kiliseye girdik hiçbişey söylemedik. Onlar okuldan çıkınca yanımıza geldiler aa oğlum bunlar beyazmış falan dediler bize. Ondan sonra işte erkekleri geliyolar soru soruyorlar falan böyle. Siz diyo nesiniz diyo. Hakkaten böyle sanki böyle uzaydan gelmişiz gibi. Bakıyo böyle inceliyo bizi. Sanki böyle çok farklı bi yerden gelmişiz gibi. (K, 26)

Benim için herşeyden önce eskiden çok güzeldi Türkiye'de Ermeni olarak yaşamak herkesin birbirine saygısı vardı. Hakkaten böyle farklı gözlerle bakarlardı. Şimdi o kadar çok ırkçılık yayıldı ki faşizm. Ben eskiden boynumda haç takardım böyle artık takmıyorum, taşımıyorum yani. Belki şey bu bir böyle boynumdaki haçı gördükleri zaman inanılmaz tacize uğruyordum. İnanılmaz küfürler. Bu Hrant'tan sonra daha da çoğaldı…..Evet yani benim fikrime göre bazı kesimlerde ama bu millyetçi kesimlerde çoğaldı yani ırkçılık yani inanılmaz. ….ama diğer taraftan milliyetçi kesimden halen bugün bile halen Ermeni vatandaşım tehdit alıyorsa bu ülkede yapıcak birşey yok yani. Türkiye'de Ermeni olmak hakkaten şu anda zor yani. Bizim için zor. Ama ne yapıyoruz? Burada yaşamımızı idame ediyoruz. Bu ülkeyi hakkaten çok seviyoruz. Belki bir milliyetçiden bile daha çok seviyoruz. Ben her zaman şunu diyorum milliyetçilerin yüzüne karşı da söylüyorum bunu biz bu ülkeyi sizden daha çok seviyoruz çünkü biz bu ülkeye zarar vermiyoruz. Siz her yerde ırkçılığınızı ön plana çıkarıyorsununuz. Biz öyle yapmıyoruz. Ben mesela gittim 2 ay Amerika'da yaşadım, çok rahat özgür bir ülke. Ama Türkiyeyle kıyaslarsan alakası bile yok. Hiç yanından bile geçilmez yani ama şey kuşu altın kafese koymuşlar illa hakkaten vatanım vatanım der ya ben de o şeye düştüm yani. Ay geldim Türkiye'ye hani bu Almanya'dan gelenler varya öpüyorlar haklılar diyorum yani hakkaten öyle yani biz burayı bu ülkeyi çok seviyoruz. Ya bu ülkeden de başka bir yerde yaşayamayız. Yani şu an bizi bu ülkeden kovsalar gidecek yerimiz yok yani. Bize diyorlar ki Ermenistan'a gidin, Ermenistanla bizim bağlantımız yokki biz burada doğduk. Atalarımız, dedelerimiz hepsi burada doğdu yani. O yüzden Türkiye'de Ermeni olmak çok zor ama bir o kadar da bu ülkeyi çok seviyoruz. (K, 45)

Simmel'e göre yabancı, aynı anda hem yakın hem uzaktır. Fakat bu iki yakınlık ve uzaklık faktörü arasında olağandışı bir gerilim mevcuttur, çünkü ortaklığın sadece mutlak bir genellikle sınırlı olduğunun bilinci, ortak olmayana özel bir vurguyu beraberinde getirir (akt. Ünsaldı, Simmel, 2016, s. 33).

Şimdi tabi biz bazı anektodlarla büyüdük…Azınlık olmanın vermiş olduğu bir çaresizlik var Türkiye'de. Biz bunu çok yaşadık. Ve hala daha şu anda yaşıyoruz da yani. En son olay mesela şu Azerbaycan – Ermenistan olayında işitmediğimiz hakaret kalmadı yani. Hala mesela çıkıyo bizim anamıza afedersiniz avradımıza. Yani yapamıyorsun birşey. Bunlara ceza vericek bir merci de yok şu anda yani.
Halbuki ben senin vatandaşınım yani. Biz dört bin yıldır bu topraklardayız belki de daha eski. Çok eskiyiz yani. Yani sapla samanı birbirine karıştırmamak lazım. Bu ülkenin tırnağına zarar gelse Ahmet'in de canı acıyacak, Mehmet'in de benim de. (E, 66)

Şimdi lise sona kadar hep Ermeni okuluna gidiyordum kendi kültürümden insanlar vardı. Hani dersaneye gittimde yine kendi kültürümden birçok insan vardı. Aynı dersaneye gittik hep. Yine hep beraberdik. Ama üniversite çok farklı bir ortamdı mesela hani çok farklı bir ortama giriyorsun. Arel'de okudum ben Beylikdüzün'deydi. Şimdi orası çok başka bir ortamdı. Kendi kültüründen bi çıkıp başka birşeye giriyorsun. Hani orda Ermeni bulsan bi tane iki tane ne kadar denk geleceksin kendi milletinden birine. Diyosun ki acaba problem yaşar mıyım? Hani işte bi de ailen sana anlatıyor işte ırkçılık oluyor şu oluyor. İşte şöyle söylerler böyle söylerler falan çok dikkat et. Çok hani konuşulanlar şeyler oluyor. Acaba bana yaparlar mı? Tabiki de giderken tereddütüm oldu ama çok öyle esktra durum yaşadım mı? Tabi birkaç tane milliyetçi arkadaşım vardı mesela. İlk gittiğim dönemlerde bana ilk soru tabi ona da şeyim mesela Ermenilikle ilgili birşey bilmezsin sorarsın ben ona karşı değilim hani hiç hayatında tanımadığı hani Ermeni tanımadığı insanlar olmuştur. Hiç Ermeni arkadaşı olmamıştır bilemeyebilir doğal birşey. Bunu yadırgamam ama işte ilk akla gelen soru şey olmamalı Ermeni soykırımına inanıyor musun? Hani şimdi orada bir de ilk gitmişim ya hani şey de oluyor mesela normalde savunan bir insanım hani şeyim böyle saklamam etmem ama diyosun ki şu an yeni bir okul kimseyi tanımıyorsun hiçbirinin karakterini bilmiyorsun. Ne desen hani şey olur ters bi tepki mi alırsın yada başka bir durum olur. Hani çok bilmiyorsun hiç birini tanımıyorsun. Ondan sonra diyorum ki işte 100 yıl önce olmuş böyle bişey diyorum savunuyorum ama olmuş bitmiş şu anda diyorum. Hani şu an biz varız bu şekilde sürdürmemiz gerekiyor. Hani hep bu şekilde cevaplar verirdim. Hani biraz daha böyle ılımlı olmaya çalışırdım ama sonraları açıldıktan sonra hiç susmadım tabi. Hani ilk defa Ermeni gören bi insan gelip de hani şey siz de bizim gibiymişsiniz ne biliyim. (K, 26)

Görüşmeler sırasında sıklıkla ifade edilen ve görüşmecilerin cemaat dışı gruplarla etkileşime geçtiklerinde en çok karşılaştıkları durumlardan biri Türkiye'de yaşayan

Ermenilerin, Ermenistan'dan göç ettikleri ve aslında bu topraklara ait olmadıkları inancıdır. Ermeni cemaatinden görüşmeciler, bu topraklara sonradan gelmediklerini, atalarının yüzyıllardır bu topraklarda olduğunu ve Anadolu topraklarında Türklerden bile daha eski olduklarını mülakatlar boyunca sık sık üstüne basarak ifade etmişlerdir. Görüşmecilerin hepsi Anadolu'yu Ermenilerin anavatanı olarak görmektedir. Görüşmeciler ayrıca kendi cemaatleri dışında tanıştıkları insanların, onların Türkçe bilmelerini, dili akıcı bir şekilde konuşmaların ve hatta görünüş olarak Türklere benzemelerini şaşkınlıkla karşıladıklarını ifade etmişlerdir.

> Birçok insan şey diye biliyor Ermenistanlıymışız zannediyorlar bizi. Ordan gelmişiz gibi düşünüyorlar. İşte bir arkadaşım daha böyle hani konuşmalar ilerledikçe falan ya dedi işte şeyi merak ediyorum L. dedi Ermenistan'dan buraya gelmek zor olmuyor mu dedi. Tabi ben bu soruyu duyunca hani bu kadar salak olamazsın dicektim ama demedim. Yok dedim benim babam çok zengin özel jeti var dedim her gün onla. Ama yani ne diceksin çünkü böyle bir soru gelince insan gerçekten hani şey garip geliyor yani. Tabi dedim babamın özel jeti var hergün getirip götürüyor dedim. Doğal olarak doğal karşıladı söylediğimi. (K, 26)

> Ermenistanla hiçbir ilgi alakam yok. Ermenistan ülkem mi onu bile bilmiyorum. Öyle bir ülke var ama ben oralı mıyım değilim çünkü ben Türküm. Yani benim ülkem burası başka bir yurt bilmiyoruz biz. Başka bir yurdum yok benim….Ben bunu şeyde deneyimledim mesela İsrail'de farkettim bunu. İsrail'de bir haftalık bir gezim oldu. Orda birşey farkettim. Kudüs'te Amerikan yahudileri var, Arap yahudileri var, İngiliz yahudileri var. Yani dünyanın her yerinde olan yahudiler İsrail'de toplanmışlar çünkü devlet çağırıyor. Hani şimdi bu da bir soru işareti. Beni Ermenisatn devleti çağırsa gider miyim? Hayır gitmem. Bak kesin gitmem yani. Çünkü benim ülkem burası. (K, 50)

> Mesela bazen bize şey diyolar işte bu ırkçı kesimler mesela canım ne var diyo yaşıyosunuz ya bu ülkede nefes alıyosunuz ya diyor. Mesela bize şey diyolar bu ülkede bizi ikinci sınıf vatandaş olarak görüyorlar. Bu da beni hakkaten çok rahatsız ediyo. Yani ben her zaman diyorum vardık, varız, varolacağız bu ülkede biz. Bunu da her zaman her yerde söylüyorum. Sosyal medyada da bunu söylüyorum. Biz bu ülkenin vatandaşlarıyız asıl sahipleriyiz diyorum ama her yerde bunu

kullanmıyorum tabi ki. Bi gün çok ırkçı birine de denk gelebilirim yani. Şöyle diyim biz bir gün tek Ermeni bendim 6-7 kadın oturuyoduk böyle. İşte herkes birbirine soruyordu sen nerden geldin filan diye. Sıra bana geldi siz nerden geldiniz. Ben dedim bir yerden gelmedim ben esas 400 yıldır bu topraklarda yaşıyorum. Herkes böyle ayy bu toprakların esas sahipleri sizlermişsiniz. Bizler hepimiz göçmenlermişiz. Hakkaten öyle yani bu toprakların asıl sahipleri bizleriz diyoruz ama sonuçta bu ülke Sultan Süleyman'a da kalmadı yani. Hani nedir anlaşamadığınız bir avuç toprak mıdır? Yarıya bölelim biraz sana biraz bana yani. (K, 45)

Araştırmanın önceki kısımlarında da belirtildiği gibi, cemaat üyelerinin toplum içerisinde kendilerini özgür hissetmemeleri ve kimliklerini açıklama konusunda çekincelerinin olması günümüzde cemaat için hala büyük bir problem. Kendilerini ifade etme ve kimliklerini açıklama konusunda yaşadıkları bu sıkıntı özellikle Ermeniler aleyhine yapılan söylemler, 1915 olaylarının yıl dönümünde geçmişte yaşanan olayların tekrar gündeme gelmesi gibi durumlar kendi içlerine kapanmalarına sebep olmaktadır.

Adam eline bir Ermeni kitabını alıpta sokakta rahat yürüyemiyor. Hayır ben şimdi dışarda bir tepki olacağından değil ben bunu da söyliyim ama onun zihninde, beyninde bir sorun var. Bakın ben mesela sokakta Ermenilerle ilgili kitap satarken nelerle karşılaştım. İnanamazsınız ya! Bir zabıta amiri geldi ve bana bin tane telefon geliyor, şikayet telefonu geliyor der mi ya? Bu nasıl bir zihniyet? Ermenilerle ilgili kitap sattığım için. Bu kadar telefon gelir mi? Önüne gelen telefon açıyor. Bu adam bu kitabı nasıl satar? Mesela pazarda kitap satıyorum diye Ermeni kitabı satıyorum diye adam beni linçe davet ediyor. Bu adam bunu nasıl satar diyor? Siz bunu nasıl tolere edersiniz? Sanane! Ben bunu devletten izinli, izni var, bandrolü var, izin alınmış. Sanane beni sattığım kitaptan. Memleket bir tek senin memleketin miydi ya? Yani bugün İstanbul senin miydi? Sana bugün İstanbul'u verenler verdiklerine pişmanlar. Öyle bir hale getirdiniz ki. Yani öyle sahip çıkıyorsunuz, güzel değerlerle sahip çıkmıyorsunuz. (E, 61)

Meclisi'te bir konuşmasında Selina Doğan şey demiş Ermeni soykırımı lafını kullandığı için, aslında çok kendisini yetiştirmiş, Fransa'da falan okumuş, iki üç lisan bilen biri. Babasını tanıyoruz biz. Çok yakın oturuyo bize. Çok dolu bir insan

ama mecliste bir konuşmasında Ermeni soykırımı dediği için Kılıçdaroğlu üstünü çizmiş… Biz 29 Ekim'de bize teklif ettiler. Hiç kimse kabul etmemiş Bakırköy'deki korolardan. İşte Atatürk'ün sevdiği türkülerden filan. En son bize geldiler. Bir arkadaş geldi. Ben onun hatrı için kabul ettim. Güzel de bir konser verdik. Arkadan belediye meclis üyesinin bi tanesi demiş Cumhuriyet'i kutlamak Rumlarla, Ermenilere mi kaldı. Şimdi böyle bir zihniyet devam ediyor aslında yani hala. Tabi bu toplum için ona teşmil edilemez aslında… Gençler bu konuda daha rahatlar artık. Senin mesela mini etekli bir arkadaşın vardır mutlaka. Yadırgamıyorsun artık.
(E, 67)

Meyda Yeğenoğlu, "Sömürgeci Fanteziler Oryantalist Söylemde Kültürel ve Cinsel Fark" adlı kitabında öznenin ve ötekinin kuruluşunu şu şekilde açıklar.

"Öznenin kuruluşu, öznenin kendisini ondan ayırt edeceği başka bir terimi veya koşulu gerektirir. Öznenin eleştirisi ancak öteki terimden ayırt edilerek yapılabilir. Öteki, bir yandan öznenin kıyaslandığı bir öğe haline getirilir, diğer yandan ise özneden bağımsız olarak kalır. Hakimin aynı zamanda da savcı olduğu bir duruşmada, "öteki" suçlu olarak doğar: O, öznenin sahip olduğu özelliklerden yoksundur ama aynı zamanda da radikal farkından dolayı öznenin istikrarlı dünyasına bir tehdit oluşturmaktadır. Hegelci anlayışta özne, ötekinden dolayımla kurulur. Özne kendini kendisine ötekinden dolayımla temsil eder ve ötekini kendinin kategorik karşıtı, radikal inkarı ve reddi olarak anlamlandırması sayesinde kendini evrensel ve soyut özne olarak kurar. Derrida'ya göre ise özne kendini "öteki"den ayrıcalıklı kılarak ve farklılaştırarak mümkün kılar. Özne kendisine diğer tüm öznelerden ya da ötekilerden ayırt edecek olumlu bir değer atfeder ve bu değer "ötekini" kendisinin olumsuzu veya değer kendisine ait olarak kabul etmediği tüm özelliklerin toplamı olarak kurar" (Yeğenoğlu, 2017, s. 14-16).

> Şöyle birşey paylaşayım. İlkokulda çok yakın bir arkadaşım vardı. Adı Selin, Müslüman bir kız. Yani en yakın arkadaşımdı o zaman. Ve onun erkek arkadaşının ona şey dediğini hatırlıyorum. Sen S. ile arkadaş olamazsın. Hani neden? O bir Hrıstiyan, seni kötü etkiler gibi fikirler. Ve ben bunu duyduğumda çok üzüldüm tabiki çünkü yani o çocukta benim çok yakın arkadaşımdı kendi kafamda. Ve hani o zaman şoka girdim… Şu an bile bana sorarlarsa yurtdışında hani nerden geliyorsun Türküm, Türkiye'den geliyorum. Hani Ermeni asıllıyım evet ama sorarsa Türk pasaportum var ben bir Türküm yani… Bir akşam dışarı çıkıcam. Giyinmişim, hazırlanmışım. Haç kolye takıcam, şöyle bir haç kolye. Taşlı maşlı ben de böyle kokoş çok hoşuma gitti. Dedim ben bunu takıyım. Taktım, evden çıkıcam. Annem durdurdu beni napıyorsun dedi. Ne demek napıyorum dışarı çıkıcam diyorum. Onu takma kızım dedi. Neden dedim? Yakışıkalmaz, herkesin çok gözünde. Hani aynı şekilde karşılamayanlar olabilir. Bende çocuğum ne diyosun ya dedim. O zamanda tam şey üstüneydi bir tane barda haç dövmesi olan bir adamı öldürmüşler falan öyle birşey. Bende çocuk aklımla bilmediğim için tabi ne alaka dedim.Çıkıyorum ben dedim çıktım. (K, 22)

Bu noktada Longva ve Roald'ın azınlık gruplar üzerine yaptığı çalışma farklı bir noktaya işaret eder. Longva ve Roald'un Ortadoğu ülkelerindeki çeşitli dini azınlık ve çoğunluk gruplarla kurdukları ilişkiyi inceledikleri derleme çalışmanın sonucuna göre Batı kaynaklı literatür azınlık grupları pasif bir boyun eğme ve çoğunluk grupları da aktif bir hükmetme durumu içine koyar. Batılı kaynaklar azınlık mensubu vatandaşların, çoğunluk gruplar içerisinde ayakta kalmak için aktif bir şekilde hareket etme gücünü göz ardı eder.

> "Azınlıkları sadece kurban olarak tasvir eden bir literatür, onların içinde yaşadıkları toplumlara sistematik olarak yabancılaştırıldıkları yolunda yanlış bir izlenim edinmemize yol açar. Oysa saha çalışmalarından edinilen gözlemler, durumun pek de öyle olmadığını ortaya koymaktadır. İster Müslüman ister gayrimüslim olsun, azınlıklar çoğunluk toplumlarıyla pek çok kültürel değeri ve

pratiği paylaşmaktadır. Azınlıklar, yerel toplumların en az çoğunluklar kadar parçasıdır. Bu gruplar için sorun dışlamanın tam da kendilerini dahil hissettikleri "evden" yani çoğu vakada ve çoğu zaman norm, dil veya hayat tarzı gibi ortak kültürel kodları paylaştıkları kimselerden gelmesidir. Dini azınlık mensuplarını sadece kurbanlar olarak değil de belirli bir bütünsellik taşıyan kişiler ve toplumsal failler olarak görmek, onların ikilemlerini daha iyi anlamamızı ve bu ikilemlerle yüzleşmede sergiledikleri becerileri daha çok takdir etmemizi sağlar. Azınlıkları kendiliğinden güçsüz olarak betimleyen bir epistemolojinin bizce eleştireldüşünceye tabi tutulması, en azından altında yatan varsayımların gün ışığına çıkarılması gerekir." (Longva – Roald, 2012, s. 4)

Yani biraz ötekileştirme gibi algılıyorum bu soruyu. Bizim hiçbir farkımız yok gerçekten hiçbir farkımız yok. Biz ailemizin içinde işte bu ötekileştirmeyi hissetmememizin sebebi ne annemizin ne babamızın bizi yetiştirirken işte bu Türk işte bu Rum, bu Kürt biz böyle birşey görmedik. Bizim için hep insan faktörü önemliydi. Dolayısıyla ben Ermeniyim ben kimim gibi bir tiribe hiçbir zaman girmedim. Büyüdüğüm mahalle büyüdüğüm kültür, mesela anne babam hep haftasonları gezmeye gitmeyi çok severlerdi ama bizi iki kardeş bırakacak bir büyüğümüz yoktu. Ee biz kapıcı Mehmet amcanın evinde kalırdık. Fatma teyze bize bakardı. Ben onların yer yatağında yatardım, yer sofrasında yemek yerdim. Aynı kabın içine tahta kaşık sokup yemek yediğimi bilirim ben. Dolayısıyla ben gerçekten böyle bir ayrımcılık bilmiyorum. Ve çok net birşey söyleyeceğim Türkiye'nin siyasi anlamda yaşadığı bazı şeyleri evlendikten sonra olgun yaşımda öğrendim. Aa dedim bunlar mı yaşanmış benim ülkemde. Çünkü annem ve babam bizi, biz genç beyinleri bu şekilde etkilemedi. Aslında bizi çok doğru yetiştirdiklerini düşünüyorum. Çünkü, biz, çevre, arkadaşlarımız, bunu öğrendik biz. Biz ayrı olmayı bilmiyoruz. Ayrı, gayrı yok bizde. O yüzden bende Türkiye'ne nasıl Ermeni olunur, Türkiye'de nasıl Türk olunursa bende öyle Ermeni olurum. (K, 50)

Gayrimüslim vatandaşlar Cumhuriyet rejiminin kurucu kadroları tarafından kanunlar

nezdinde eşit bir vatandaş olarak kabul edilseler de, toplum içerisinde ulusun bir parçası olarak görülmemektedirler. Devlet ve toplum tarafından "yabancı" görülme durumunu Kostas Eftimiyadis, TBMM siyasi parti liderlerine gönderdiği mektubunda şu şekilde anlatmaktadır.

> "Bizler doğduğumuz ve yaşamakta olduğumuz bu topraklara vatandaşlık bağı ile bağlıyız. Sonradan göç etmiş veya vatandaşlık başvurusu ile vatandaş da olmuş değiliz… Bizler, bir seçim sonucunu değiştirecek kadar yüksek bir sayıda değiliz. Şahsım adına yazmış olduğum bu yazıyı ve sorularımı dikkate de almak isteyemeyebilirsiniz. Unutmayın ki, bugün için tartışmaya ve cevap vermeye ihtiyaç duymadığınız onlarca konu; geçmişte olduğu gibi; bir anda önümüze gelip karar vermemizi gerektirecektir…Kendi vatandaşını "yabancı" gören bir devlet; AB fikrine, felsefesine ve oluşumuna 1950'lerden beri destek vermiş olsa bile; yabancı kalacaktır…"

> Şimdi kendimizi (asli) görmek isteriz. Ben şahsen kendimi asli vatandaş olarak görmek isterim ama şimdi birşey diyemiyorsun yani. Şimdi şöyle bir sorun daha var siz sordunuz diye söylüyorum. Bakın şimdi bize verilen pasaportların seri numaraları bile değişik. Tabi biz bunlardan muzdaribiz yani. Çok kötü şeyler. Ben üzülmüyorum şahsen kızıyorum. Niye üzüleyim kızıyorum ya. Benim devletim bunu neden bana yapıyor? Ama bakın şimdi bütün konu arkadan bizi hançerlediler. Bütün dava bu arkadan bizi hançerlediler. Askerde silah verseler içinde mermi yok. Kıbrıs savaşında mesela ayırdılar bizi. Ben mesela bir örnek vereyim çocukluğumdan. Amacım bu ülkeyi kötülemek değil tabi. Bu ülke hepimizin ülkesi benim konum o değil. Ben mesela on yaşımdaydım, kapalıçarşıya gidiyordum. On – on bir yaşlarımdaydım. O zaman Samatya diye İstanbul'un bir semti var Fatih ilçesine bağlı. Daha ziyade Rumlar ve Ermeniler'in yaşadığı. Mesela otobüse binerdik Rumlar daha çok Rumca konuşurlardı. Adamın biri kalkardı ki ben şahit oldum buna, böyle parmağını sallardı, kalkardı "Vatandaş vatandaş" derdi. Burası

> Yunanistan değil derdi. Türkçe konuşun derdi. Ulan derdi bir de böyle hakaret ederdi. Tabi ötekilerde öyle sus pus. Ha tabi o zamanki şartlar çok başkaydı ama
>
> - 120-
>
> şimdi tabiki makul şeyler içinde terbiye içinde bunun cevabını da verirsin. Mütalasını da yaparsın, tartışırsın da. Ama o zaman şartla daha başkaydı. Şimdi konuşabilirsin yani. Karşımızdaki insan da o şeyleri atlatmış yani. Ama eskiden öyle bir tartışma şansımız yoktu. Biz şimdi biraz daha kendimizi ifade edebiliyoruz. Bizler ailelerimizin o korku şeyiyle yetişmiş olduğu için mesela bir dışarı çıktığımız zaman biz anneye "Mama" deriz. Aman oğlum sakın mama deme anne de falan derdi. İsmini sorarlarsa söyleme derlerdi yani. Korkarlardı yani. Biz o korkularla büyüdük… Hala benimle yaşıt, hala atmış altı yaşında konuşmaktan korkan Ermeni tipler var yani. Hala adını Türk veren Ermeni tipler var yani. (E, 66)

Üst kuşak görüşmecilerin hepsi geçmiş ve günümüz kıyaslandığında toplumun azınlık meselesine geçmişe kıyasla daha farklı baktığını ve bugün kendi cemaatleri dışından farklı etnik ve dinsel gruplarla kendi cemaat problemlerini konuşabildiklerini ifade etmişlerdir. Günümüz modern toplumu bu anlamda kabuğunu kırmıştırtır. Geçmişe kıyasla günümüzde gayrimüslim azınlıkların yaşadıkları sosyal ve politik sıkıntıları ifade etmek ve tartışmak daha kolay olsa da, cemaatin kolektif belleğinde yer eden travmalar ve korkular bazı cemaat bireylerini yaşadıkları sıkıntıları ifade etmekten ve kimliklerini açıkça göstermekten alıkoymaktadır. Görüşmeler sırasında cemaateen üst kuşağa mensup bireyler ailelerinden geçmişte yaşanan sıkıntı ve zorluklarla birlikte ailelerinin geçmişte yaşadıkları ve hala atlatamadıkları korkuları da miraz olarak almışlardır. Üst kuşak bireylerin kendi ailelerinde 1915'ten günümüze kadar olan süreçte devletin gayrimüslim azınlılara yönelik uyguladığı ayrımcı politikaları ve yaşadıkları sıkıntıları anlatmamalarının ya da anlatsalar bile çok ayrıntılı bir şekilde bahsetmemelerinin sebeplerinden biri de geçmişten kendilerine miras kalan bu korkuları kendi çocuklarına aktarmamak.

Genç bireylerin farklılıklara karşı daha anlayışlı olduğu ve artık farklı etnik ve dinsel grupların birbirleriyle kaynaşmış olduğu görüşemeler esnasında üst kuşak bireyler

tarafından sık sık tekrarlanmıştır. Bu noktada görüşülenlerden biri farklı bir noktaya değinmiştir. Yeni nesil Ermeni vatandaşların toplum içerisinde daha az ayrımcılığa ve ötekileştirmeye maruz kalmasını şu şekilde açıklamıştır.

> Şimdi ben sana şöyle söyliyim. Onu söyleyenler bir gerçeği göz ardı ediyorlar. Yirmi bir yaşındaki bir Ermeni gence gidipte siyasi iki kelime konuşmaya çalış onun mutlaka halkların kardeşliği adı altında mutlaka Türklerin ya da Kürtlerin siyasetini yapar. Kendi Ermeni siyasetini yapmaz. Çünkü niye? Demin bahsettiğim gibi. Hrant'ın vuruluşu hepsinde bir korku oluşturdu yani. Konuşamazlar. Gerçekten konuşamazlar. Kendisini ufaktan var etmeye çalışanlar da Türkiyelileşme adı altında Türkiye politikası yapar. Yani Türkiye politikası yapar ya da Kürt politikası yaparak
>
> kendilerini. Yani bugün konuşuyor adam nerde mesela Ankara'da Garop Aylan konuşuyor ama HDP'nin Diyarbakır milletvekili olarak konuşuyor. Her ne kadar da ufaktan bir Ermeni lafını cümle içerisinde geçirse de burdaki Ermenilerin hepsi ya işte hiç konuşmasa, keşke onu hiç söylemeseydi diyor. Yani onu söyleyenler biraz şey görünmeye çalışıyor Türkiye'de böyle iktidara sevimli, kendilerini sevdirmek açısından söylüyorum. Yok öyle birşey ya! (E, 61)

Etnik gruplarla ilgili yapılan birçok tanım, bu grupları ortak kültürlerle farklılıkları kadar benzerliklerine göre de tanımlamaktadır. Etnik grupların, kültürel tarafları kadar günlük hayat pratikleri de kimliklerinin en görünür taraflarından biridir. Görüşmecilerle yapılan derinlemesine mülakatlarda, cemaat üyeleri kültürün, cemaat içi birlik ve bütünlüğü sağlayan en önemli yapıtaşlarından biri olduğunu belirtmişlerdir. Komşuoğlu, Ermeni kültürünün homojen olmadığını, sentetik bir yapısının olduğundan ve Anadolu'daki hakim Türk, Yunan, Arap, Asur, Roma ve Kürt kültürlerinin etkilerini taşıdığını söyler (Komşuoğlu, 2009, s. 331). görüşülenlerden biri Ermeni kültürünün temelinde Anadolu kültürünün yattığını söylemiştir. Başka bir görüşülen ise Anadolu'da Ermeni kültürü diye

birşey olmadığını orada yaşayan Ermeni vatandaşların Anadolu kültürünü benimsediklerini belirtmiştir.

> Bence asıl Ermeni kültürü dediğin Anadolu'da büyüyen Ermeniler. Çünkü Ermenistan kurulduğunda hala sovyetin etkisinde kaldıkları için onların çok farklı bir kültürü var aslında. Ben okulda tanıştığım Ermenistan asıllı Ermenilerle anlaşamıyorum. Aynı bakış açısında değiliz aynı şekilde konuşmuyoruz. Farklı etkiler var hani onlar daha çok Rusça konuşuyorlar, Rusya'nın etkisi altındalar. Ben sorulduğumda ben Türk çocuğuyum yani. (K, 22)

> Çok fark var. Sadece kimlik olarak Ermeni kabul ederlerse doğudakiler o benzerlik var. Başka hiçbir benzerlik yok. Hiç birbirlerine benzemezler. Çünkü orda kültür diye birşey yok. Ermeni kültürü diye birşey yok Anadolu'da. Yani Anadolu'da sadece biraz cesaret gösteripte geçmişinin Ermeni olduğunu bilenler mesela mezar taşlarından biliyorlar. Adam gidiyor mezara burda Ermeni mezarlığı var, bu köyde Ermeni mezarlığı var. Kimin mezarı diyor ya işte diyor ki Mustafa'nın dedesinin mezarıdır bu diyo. Mustafalar Ermenidir diyor mesela. (E, 61)

Mülakatlar sırasında görüşmecilere Anadolu Ermenileri ve İstanbul Ermenileri arasındaki kültürel farklılıklar sorulmuş ama net bir cevap alınamamıştır. Bu farklılıklara kesin bir cevap veremeyen görüşmeciler Ermenilerin aslen Anadolu'dan göç ettiklerini ve daha çok o bölgenin kültürünü benimsediklerini ifade etmişlerdir. İstanbul ve Anadolu Ermenileri arasındaki kültürel farklılıkları Özgür Kaymak, İstanbul'da yaşayan gayrimüslim azınlıklar üzerine hazırladığı doktora tezinde Ermeni cemaatinden bireylerle yaptığı görüşmelerde irdelemiştir. İstanbul Ermeni cemaatinden görüşmecilerle yaptığı mülakatlar sonucunda İstanbul Ermenilerinin, Anadolu Ermenileri veya Süryaniler karşısında kendilerini daha "kültürlü", "eğitimli", "modern", "zevkli" gibi kentli bireylerin sahip olabileceği bir dizi özellik üzerinden ayrıştırdığını gözlemlemiştir. İstanbullu

Ermeniler; Anadolu Ermenilerini ve Süryanileri göçle geldikleri için "gerçek İstanbullu" olarak görmemekte ve çok varlıklı olsalar da bir İstanbullunun eğitim ve aile kültüründen

kaynaklı sahip olduğu kültürel sermayeye, sınıfsal terbiyeye sahip olamayacaklarını vurgulamışlardır. İstanbullu Ermenilerin bu ayrıştırmayı dil, beden ve giyim tarzı üzerinden yaptığını görmüştür (Kaymak, 2018, s. 166 – 167).

Toplum içerisinde İstanbul Ermenileri tarafından kültürel farklılık üzerinden yapılan bu ayrışma Bourdieu'nun *Kültürel Sermaye* kuramı üzerinden açıklanabilir. Bourdieu, toplumda toplumsal iktidarı ve toplumsal eşitsizliği belirleyen üç sermaye olduğunu söyler. Bunlar ekonomik sermaye, toplumsal sermaye ve kültürel sermayedir. Bourdieu'nun kültürel sermaye kuramı çeşitli boyutları olan bir kavramdır. Bu kuram; güzel sanatlara ve kültüre ilişkin nesnel bilgi, kültürel beğeniler ve tercihler, biçimsel nitelikler (üniversite derecesi, müzik eğitimi), kültürel beceriler ve teknik ustalık, zevk sahibi olma ve "iyi" ve "kötü" arasında ayrım yapma yetisini içerir. Bourdieu, kültürel sermayeyi, daha geniş bir *habitus*un bir boyutu ve bu nedenle ona sahip olanların toplumsal konumlarını yansıtan bir olgu olarak görür. Bourdieu, bu kuram üzerinden kültürel sermayenin bir fark yarattığı ve toplumsal bölünmelerin ve eşitsizliklerin sürmesine yardımcı olduğu iddiasındadır. Bu kuramın önemli bir yönü, kültürel sermayenin aktarılabilirliği sorunudur. Ekonomik ve toplumsal sermayenin tersine, kültürel sermayenin kazanılması yıllar alır ve benlik hissimize derinlemesine gömülüdür (Smith – Riley, 2016, s.199-200)

5.9 Kültürün Aktarılamama Sorunu

Yukarıda aktarılan bilgilerden yola çıkarak, hızla değişip modernleşen dünyada Ermeni cemaatinin kendi kültürlerini korumada ve aktarmada ciddi sıkıntılar yaşadıkları

söylenebilir. Bunun tek sebebi genç kuşakların kendi dillerinden ve kültürlerinden uzaklaşmaları değil aynı zamanda cemaat üyelerinin de kendi içlerinde yaşadıkları kültürel

asimilasyona engel olamamasıdır. Genç kuşakları Ermeniceyi öğrenmeme konusunda eleştirirken kendileri de aile ve cemaat içerisinde çoğu zaman Türkçe'yi tercih etmektedirler. Üst kuşakların maruz kaldıkları sıkıntılara genç kuşakların maruz kalmaması, ötekileştirilmemeleri ve kimliklerini ifade etmede bir sıkıntı yaşamamaları, onların diğer etnik ve dini gruplarla daha iyi ilişkiler kurmalarını sağlamıştır. Bu durum genç kuşak Ermeni vatandaşlarının kendi cemaatleriyle olan ilişkilerini zayıflatmaktadır. Üst kuşak cemaat üyeleri için kiliselerde hem dini hem de yardım toplamak amaçlı bir araya gelmek, cemaat içinde birlik ve beraberliği sağlamak, dayanışma ilişkilerini güçlendirmek ve cemaate olan bağlılılarını göstermek adına büyük bir önem taşımaktadır. Oysa genç kuşak bireyler için cemaatin içerisinde birlik ve beraberliğin sağlanması aynı önemi taşımamaktadır.

Genç kuşaklar, üst kuşakların Ermenistan – Azerbaycan krizinde yaşadığı gibi içe kapanma durumunu yaşamamakta ve cemaat içi dayanışma ilişkileri onlar için üst kuşaklarda taşığı anlamı taşımamaktadır. Karma evlilikler onlar için büyük bir sıkıntı değildir, Ermeni okullarına gitmek zorunda değiller, Ermenice onlar için kendi cemaatlerine bağlılığın ya da kendi kültürlerinin devamını sağlayan bir anlam taşımamaktadır. Kilise ve dini makamlar sadece sembolik bir anlam taşımaktadır. Mülakat yapılan bir cemaat üyesine göre genç kuşak bireylerin birçoğunda kültürel miraslarına sahip çıkmak gibi bir düşünce yoktur. Gneç kuşakların kendi kültürlerine karşı daha mesafeli olması, cemaat içinde toplanan yardımlarla ayakta kalan kiliselerin ileride kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kalması korkusunu da beraberinde getirmektedir.

SONUÇ

Anadolu toprakları üzerine yüzyıllar boyunca farklı milletlerden insanlarla barış, huzur ve kardeşlik içerisinde yaşadıktan sonra Ermenilerin günümüzde toplum içerisinde maruz kaldıkları ayrımcı ve dışlayıcı pratikler modern Ermeni toplumunun kendileri ait oldukları topraklarda bir "yabancı" ya da "öteki" gibi hissetmelerine sebep olmaktadır. 1915' e giden süreç ve sonrasında yaşadıkları cemaat üyelerinin bir çoğunun kolektif belleğinde acı bir şekilde kazınmıştır. Cumhuriyet'in ilanıyla eşit vatandaş olma hakkına sahip olacaklarını düşünen gayrimüslim vatandaşlar, Lozan'ın kabulüyle "azınlık" statüsüne geçmişlerdir. Bir yandan eşit vatandaş olma isteği diğer yandan doğup büyüdükleri topraklarda azınlık olma hali birçok gayrimüslim vatandaşın hayatını bir ikilemde geçirmesine ve bu durum u kuşaklar boyu aktarmasına sebep olmuştur.

Bu tezin temel amacı İstanbul'da yaşayan Ermeni vatandaşlar üzerinden genel anlamda Ermeni kültürünü oluşturan temel yapı taşlarını ve cemaatin nasıl bir arada kaldığı, genç kuşakların asimilasyona uğrayıp uğramadıkları ve kuşaklar arası oluşan kültürel farklarını ortaya çıkarmaktı.Tezin saha çalışmasına başlanmadan önce uzun bir süre literatür taramasına ayrılmıştır. Literatür çalışmasında Ermeni cemaati üzerine yazılan yüksek lisans ve doktora tezleri bir yol haritası çıkartma anlamında aydınlatıcı ve fikir verici olmuştur. Bu noktada sosyal bilmler alanında bu kapsamda bir kültür araştırmasının yapılmaması ve referans alınacak bir çalışmanın olmaması çalışmayı gayrimüslim cemaatler üzerine yazılan önceki tezlerden özgün kılmaktadır.

Tezin kültür araştırmasıyla ilgili olan kısımlarında Ermeni cemaati üzerine yazılan tezlerden sıklıkla yararlanılmıştır. Araştırmanın bu kısmını en çok zorlayan kültür kavramını belli bir başlık altında toplamak olmuştur. Raymond Williams'ın da dediği gibi

kültür kavramının tanımı zordur ve kültür, İngiliz dilinin en karmaşık iki ya da üç kelimesinden biridir ve bu anlamda kültüre belli bir sınır getimek de zordur. Bu yüzden kültür kavramını belli bir sınırın içerisine yerleştirilmektense ucu açık bırakılmış ve kültür kavramına görüşmecilerin yön vermesi sağlanmıştır. Görüşmecilere Ermeni kültürü denilince akıllarına ne geldiği ve kültür kavramını nasıl doldurdukları sorulmuş, araştırmanın kültür kavramı ile ilgili kısmı görüşmecilerin cevaplarına göre şekillenmiştir.

Kültür ve kültürel asimilasyon konusunda görüşmecilerin en çok üzerinde durdukları noktalar dil ve karma evlilikler olmuştur. Bu iki konu tezin saha çalışmasının büyük kısmını oluşturmaktadır. Cemaat üyelerinin kendi aralarında Türkçe konuşmaları ve çocuklarına Ermeniceye aktaramamaları, gençlerin günlük hayatlarında Türkçeyi tercih etmeleri, Ermenice'nin günden güne yok olmasına sebep olmaktadır. Günlük dilde Türkçe'nin tercih edilmesi ve bunun yanı sıra Ermenice basılan kaynakların çok takip edilmemesi de dilin aktarımını engelleyen durumlardan biridir. Mülakat yapılan cemaat üyeleri bu konunun önemi üzerinde sık sık dursalarda kendilerinin de Ermeniceyi çok iyi konuşamadıklarını ve aile içerisinde de çoğu zaman Türkçeyi tercih ettiklerini dile getirmişlerdir.

Karma evlilikler görüşmecilerin karşı çıkmadıkları ama içten içe çok desteklemedikleri konulardan biri olmuştur. Hepsi sevginin, din ve millet ayırmadığını, evliliklerde böyle bir ayrıma gitmenin doğru olmadığını ama aynı zamanda farklı milletten ve dinden insanların karma evlilikleri uzun süre götüremeyecekleri konusunda hem fikirdiler. Bu duruma sebep olarak aile baskısını, din farklılığını ve ileride çocukların hangi dine mensup olacağı gibi

sebepler gösterilmiştir. Cemaat üyeleri kendilerini dindar olarak nitelemeseler de Hristiyanlık ve kilise kültürlerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Gençlerin kiliseye ilgi göstermedikleri bir dönemde karma evliliklerin yapılması, nüfusu azalan ve dillerinin

kaybolması noktasına gelen cemaat için olumlanan bir durum değildir. Simon Marcson, karma evlilikler ve kültürel asimilasyon arasındaki bağlantıyı cemaat üyelerinin karma evliliklerle ilgili sahip oldukları genel kanının tam tersi bir şekilde açıklar. Marcson'a göre bir grup karma evlilik yapmadan da asimilasyona uğrayabilir. Dış grup, karma evlilik yapmadan ya da karma evliliklerin oranı sıkıtlayarak da iç grubun hatıralarını, duygularını veya davranışlarını benimseyebilir. Marcson için karma evlilik ve asimilasyon teorisinin yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Barth'da bu konuya benzer bir fikir geliştirmiştir. Barth görüşmecilerin vardıkları noktanın tam tersini iddia etmektedir. Barth'a göre etnik gruplar arasındaki etkileşimin artması ve farklıkların azalması her zaman etnik kimliklerin yok olmasına ya da cemaat içi ilişkilerin zayılamasına sebep olmaz.

Yemek kültürüne dair bilgi edinmek zor olmuştur. Ermeni cemaatinde meze kültürü çok gelişmiş olmasına rağmen bu meze çeşitlerine dair pek fazla bilgi edinilememiştir. Yemek kültürü, azınlık kültürler için birleştirici bir işlev görmektedir. Peter Scholliers'e göre yemek, kimlik kavramının merkezinde yer alır ve yemek dışarıdaki ile içerideki arasına bir çizgi çeker. İki grup arasına çizilen bu sınırla grup içerisinde oluşan kaynaşma hissi kişiye kendini iyi hissettirir. Bu "kaynaşma" kolektif kimliğin kaynağıdır. Bu yüzden göçmen gruplar, dil ve bazı kültüler alışkanlıklarını kaybetmelerine rağmen yemek kültürlerini devam ettirmeye çalışmaktadırlar. Kuramsal anlamda yapılan bu ayrımın aksine görüşmeciler, yemek kültürünü ayırt edici bir kavram olarak görmek yerine kendi içlerinde bütünleştirici bir unsur olarak görmektedir. Görüşmecilerin bir çoğu kendi yemek

kültürlerine dair pek fazla bilgi sahibi değillerdir. Tezin bu kısmına daha önce Ermeni mutfağı üzerine yapılan çalışmalar ve yüksek lisans tezleri katkı sağlamıştır.

Cemaat için önemli ve aynı zamanda büyük bir sıkıntı oluşturan konulardan bir diğeri

de cemaat okullarıdır. Cemaat okullarının eskisi kadar talep görmemesi, maddi anlamda sıkıntı çekmeleri ve bu sebepten kapanma durumuyla karşı karşıya kalmaları, devlet müfredatından ayrı bir müfredatı takip etmeleri gibi konular okulları sıkıntıya sokmaktadır. Cemaat üyelerinden bazıları okullarla ilgili bu sıkıntılardan bahsederken bir yandan da kendi çocuklarını yaşadıkları toplumdan ayrışmamaları ve üniversiteye hazırlıkta sıkıntı yaşamamaları için kendi çocuklarını da Türk okullarına verdiklerini ifade etmişlerdir. Bu durum cemaatin kendi içerisinde de bir ayrışma yaşadığını göstermiştir. Cemaat içerisinde ayrıma sebep olan bir başka sebep sosyo – ekonomik farklılık olmuştur. Ekomonik durumu daha yüksek olan Ermeni vatandaşların kendilerini cemaatten ayırmaları ve sadece maddi yardımda bulunup cemaatin üyelerinin sorun olarak gördükleri konularla ilgilenmemeleri eleştirilen konulardan olmuştur.

Mülakata katılan cemaat üyeleri gençlerin kendi kültürlerine sahip çıkmadıkları, dillerini unutmaya başladıkları ve cemaat olarak bu konuda yeteri kadar çalışamadıkları konusunda hem fikirdiler. Her semtin kendine ait bir kilisesi ve cemaatinin olması, partikhanenin bu cemaatlerin genç üyelerini toplayamaması da kültür aktarımını sekteye uğratan sebeplerden biridir. Genç kuşaklarla ilgili yapılan olumlu yorumlardan biri gençlerin kimliklerini açıklama noktasında sıkıntı çekmemeleri ve üst kuşakların aksine çoğunluk gruplar ile iletişim kurma noktasında daha rahat olmaları olmuştur.

Din kavramı cemaat üyeleri için bir anlam ifade etmese de Hristiyanlık kimliklerinin ayrılmaz bir parçası olarak görülmektedir. Gençlerinde kilise törenlerine katılmaları bu

anlamda çok önemli görülmektedir. Kilise törenleri çok şatafatlı yapılmaktadır ve Ermeni cemaati yüzyıllar boyu kilise etrafında toplanan bir milet oldukları için kilise törenleri cemaat üyeleri için büyük bir önem taşımaktadır. Vaftiz töreni, düğün ve ölüm törenleri

kendi içlerinde belli ritüellere sahiptir ve bu ritüellerin takip edilmesi cemaat üyeleri için çok önemlidir. Bu törenler aynı zamanda cemaat üyelerinin bir araya gelip kendi kültürlerine ve kiliseye bağlılıklarını gösterme fırsatı vermektedir.

Toplum içerisindeki ayrımcı pratikler Ermeni cemaati için büyük bir problemdir. Üst kuşak cemaat üyelerin kendi kimliklerini açıklama konusunda sıkıntı yaşamadıklarını dile getirseler de çevrelerindeki bir çok Ermeni vatandaşın kendi kimliklerini açıklamak yerine bir Türk ismi aldıklarını ve Ermeni kimliklerini sakladıklarını ifade etmişlerdir. Üst kuşakta bu anlamda bir sıkıntı yaşanmasına rağmen genç kuşak bireyler kendi kimliklerini daha korkusuzca dile getirmektedirler. Saha çalışmasının ortaya çıkardığı sonuç birçok Ermeni vatandaşın kimliklerini özgürce ifade edebilme, tanınma ve kendi topraklarında bir yabancı gibi değil eşit bir vatandaş muamele edilmeyi istedikleridir. Arus Yumul, Türkiye'de gayrimüslim vatandaşların yeniden keşfinin aynı zamanda kırdan kente göç sonucunda göçmenlerin, yaşam tarzları ve kültürleri ile İstanbul'a duyulan kültürel dokusunun dönüştürlmeye başlandığı sırada “eski İstanbul”a duyulan özlemle de örtüştüğü bir zamana denk geldiğini söyler. Gayrimüslim vatandaşların İstanbul’u terk etmesiyle şehrin “medeni” olma özelliğini kaybettiği dile getirilir ve gayrimüslim vatandaşların korunup kollanması gereken değerli, ezoterik, objeler olarak yeniden kurgulandığını ifade eder (Kaya – Tarhanlı, 2005, s. 97).

Tez çalışmasına başlamadan önce Türk ve Ermeni kültürü arasında büyük farklar olduğu düşünülmüş ama çalışma sırasında aslında iki kültürün aslında bir çok konuda

benzeştiği görülmüştür. Özellikle Anadolu Ermenileri, yüzyıllarca Türklerle aynı topraklarda birlik ve beraberlik içerisinde yaşamaları sonucunda Türk kültüründen fazlasıyla etkilenmişlerdir. Bu etkileşim sonucunda Anadolu Ermenileri, Türk kültürüyle

karışık bir kültür geliştirmişlerdir. İstanbul Ermenileriyle, Anadolu Ermenileri arasındaki kültürel farklardan biri de bu olmuştur. İstanbul Ermenileri, Anadolu'dan uzakta Türk kültüründen farklı bir kültür geliştirmiştir. Saha çalışmasının ortaya çıkardığı sonuca göre günümüzde Türk kültürü ve Ermeni kültürü arasında ayrışmaya sebep olacak neredeyse hiç bir farklılık kalmamıştır.

Araştırmanın büyük kısmını saha çalışması oluştursa da literatür taraması da çalışmanın önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Önceki bölümlerde de bahsedildiği gibi Türkiye'de yaşayan gayrimüslim cemaatlerde ki kültür kavramıyla ilgili geniş sapsamlı bir çalışmanın daha önce yapılmaması ve yapılan çalışmaların çoğunlukla kimlik kavramıyla sınırlandırılması sosyoloji literatürü için büyük bir eksiklik sayılabilir. Ermeni cemaatinde kültürün nasıl yaşanması ve korunduğu konusuna odaklanan bu araştırmanın literatürde ki bir eksikliği kapatmak adına bir adım olarak görülebilir.

7. Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu

Kişisel Bilgiler

Kendinizi kısaca tanıtır mısınız?

Yaşınız?

Eğitim durumunuz?

Okuduğunuz okul?

Mesleğiniz?

Kendinizi ne olarak tanımlarsınız? (dinsel, etnik, ulusal)

Sizin için Türkiye'de yaşayan bir Ermeni olmak ne anlama geliyor?

Cemaat Hayatı / Toplumsal Hayat /Din

1) Dinin hayatınızda nasıl bir etkisi var? Kiliseye ne sıklıklar gidersiniz?
2) Patriklik makamı sizin için ne ifade ediyor? Son patriklik seçimi ile ilgili ne düşünüyorsunuz?
3) Ermeni kimliğinin korunmasında din kavramının etkili olduğunu düşünüyor musunuz? Sizce bütünleştirici bir etkisi var mı?
4) Ermeni cemaatiyle ilişkileriniz nasıldır? Cemaat vakıflarındaki çalışmalara, faaliyetlere katılıyor musunuz? Türkiye'deki Ermenilerin cemaat içi dayanışma ilişkileri sizce ne derece güçlüdür?
5) Sizce Ermeni cemaatinin siyasal, politik ve kültürel hakları verildi mi? Bunları ne ölçüde yaşıyorsunuz?
6) Cemaat ve yurttaş olarak mecliste temsil edildiğinizi düşünüyor musunuz? Bu anlamda bir partinin kurulmasını ister miydiniz?

7) Cemaat dışı çoğunluk gruplarla ve diğer cemaatlerle ilişkiniz nasıldır? Bu gruplardan ve cemaatlerden arkadaşlarınız Ermenileri tanıyorlar mı? Ermeni olduğunuz üzerine konuşuluyor mu?
8) Türkiye'deki Ermeni cemaatinin en büyük sorunları nelerdir? Sizce bu sorunlar tarihsel süreç içerisinde değişti mi?
9) Türkiye'deki Ermeniler kendilerini yeteri kadar ifade edebiliyorlar mı? Geçmişe göre bu durumda bir değişiklik olduğunu düşünüyor musunuz?

10) Mesleğinizden memnun musununz? Meslek seçerken, iş hayatınızda sıkıntı yaşadınız mı?

Kültür Aktarımı ve Kültürün Korunması /Kimlik Kavramı

1) Ermeni kültürü deyince aklınıza ne geliyor? Kültürün Ermeni cemaatinde birleştirici bir rol oynadığını düşünüyor musunuz?
2) Ermeni kimliğini oluşturan ana etkenler sizce nelerdir?
3) Cemaat içinde geleneklerinizi canlı tutmak için neler yapıyorsunuz?
4) Evlilik – cenaze törenlerinizi, bayramlarınızı ne şekilde gerçekleştiriyorsunuz?
5) Çocukluğunuzda evde hangi diller kullanılıyordu? Siz Ermeniceyi nereden öğrendiniz?
6) Ermeni kültürünün korunmasında dilin önemli olduğunu düşünüyor musunuz?
7) Evde ya da kendi cemaatiniz içinde hangi dili kullanmayı tercih ediyorsunuz?
8) Ermenice basılı kaynakları takip ediyor musunuz? (Ermenice basılan gazete ya da kitaplar)
9) Kültürün korunmasında cemaat içi evliliklerin önemli olduğunu düşünüyor musunuz? Karma evliliklere bakış açınız nasıl?
10) Sizce yeni kuşak Ermeni vatandaşlara Ermeni gelenek ve kültürünün aktarımı nasıl olmalıdır?
11) Yeni kuşak Ermeni vatandaşlarının kendi kültür ve geleneklerine sahip çıktığını düşünüyor musunuz?
12) Anadolu ve İstanbul Ermeniliği arasında fark olduğunu düşünüyor musununuz? Ne açıdan?

13) Türkiye toplumunda kendinizi öteki olarak mı asli olarak mı görüyorsunuz?
14) Toplumda önyargıların varolduğuna ve/veya eğitim kurumları gibi yapılarda oluşturulduğuna/ pekiştirildiğine inanıyor musunuz?
15) Türk toplumunda Ermeni kimliğini istediğiniz gibi yaşayabiliyor musunuz? Bu konuda engellerle karşılaştığınızı düşünüyor musunuz?
16) Ermeni kültür ve kimliğinin hakim ya da çoğunluk kültür içerisinde eridiğini düşünüyor musunuz?

17) Geçmişte yaşanan, 1915 olayları, varlık vergisi, 6-7 Eylül olaylarına dair hikayeler dinlendiniz mi? Bu hikayeler sizi ne şekilde etkiledi?

Aile Hayatı

Nasıl bir aile ortamında büyüdünüz? Çocuklarınızın nasıl bir ortamda büyümesini istersiniz?

Aile yapınız nasıldı? Geniş aile de mi yoksa küçük aile de mi büyüdünüz?

Aile içinde kültürel aktarım nasıl yapılmaktadır?

Aile hayatı içinde tarihsellik konuşuluyor mu? Geçmişte yaşanılan mağduriyetler yeni kuşaklara nasıl aktarılıyor?

8.GÖRÜŞÜLENLER

- Birinci görüşülen: 45 yaşında, kadın, ev hizmetlerinde görevli.
- İkinci görüşülen: 26 yaşında, kadın, hakla ilişkiler uzmanı.
- Üçüncü görüşülen: 50 yaşında, kadın, düğün organizatörü.
- Dördüncü görüşülen: 22 yaşında, kadın, üniversite öğrencisi.
- Beşinci görüşülen: 65 yaşında, erkek, emekli.
- Altıncı görüşülen: 67 yaşında, erkek, belediye koro şefi.
- Yedinci görüşülen: 35 yaşında, erkek, muhasebeci.
- Sekizinci görüşülen: 66 yaşında, erkek, sahaf.

9. KAYNAKÇA

Akgönül, S. (2015). Uluslararası Standartlat Işığında Türkiye'de Azınlık Meselesi, Alternatif Politika, cilt 7, sayı 2.

Aktar, A. (2008). Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları, İletişim Yayınları, İstanbul.

Anderson, B. (2006). Imagined Communities " Reflections on the Origin and Spread of Nationalism", Verso Publishing, New York.

Assmann, J. (2011). Cultural Memory and Early Civilization "Writing, Remembrance and Political Imagination", Cambridge University Press, USA.

Arıkan, Zeki (2003), "Türk-Ermeni Kültür İlişkileri: Eğin Örneği", Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, c. III, Ankara, 87-96.

Bali, R. (1998). " Resmi İdeoloji ve Gayrimüslim Yurttaşlar", Birikim, 105 – 106

Bali, R. (2000). Vatandaş Türkçe Konuş, Kebikeç Yayınları, Ankara .

Balibar, E., Immanuel, W. (2017). Irk, Ulus, Sınıf, Metis Yayınları, İstanbul.

Barış, L. (2021). Türkiye'de Ermeni Okulları ve Ermeni Kimliği, İletişim Yayıncılık, İstanbul.

Barth, F. (Ed), (1969). Ethnic Groups and Boundries: the social organization of culture difference, Little Brown and Company, Boston.

Bauman, Z. (2014). Sosyolojik Düşünmek, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Bauman, Z.(2020). Cemaatler "Güvenli Olmayan Bir Dünyada Güvenlik Arayışı", Say Yayıncılık, İstanbul.

Belge, M. (2013). Edebiyatta Ermeniler, İletişim Yayınları, İstanbul.

Benhabib, S. (2018). Ötekilerin Haklar "Yerliler, Yabancılar, Vatandaşlar", İletişim Yayınları, İstanbul.

Beydilli, K. (2011). "Tehcir", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 40, Sayfa 319 - 323

Braude, B. ve Lewis, B. (1982). Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society, Holmes & Meir Publishing, New York.

Cohen, A.P. (1985). The Symbolic Construction of Community, London and New York: Routledge (2000).

Connerton, P. (2014). Toplumlar Nasıl Anımsar?, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Dink, H. (2018). İki Yakın Halk İki Uzak Komşu, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul.

Eryılmaz, B. (1996). Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, Risale Basın, İstanbul.

Gellner, E. (2018). Uluslar ve Ulusçuluk, Hill Yayınları, İstanbul.

Halbwachs, M. (2019). Kolektif Bellek, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.

İnalcık, H. (2001), "İstanbul (Türk Devri)", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 23, İstanbul: TDV.

Jenkins, R. (2016). Bir Kavramın Anatomisi "Sosyal Kimlik", Everest Yayınları, İstanbul.

Kakışım, C. (2016). Sınıf, Etnisite ve Kimlik: Sosyalist Paradigmanın Evrimi, İletişim Yayınları, İstanbul.

Karal, E.Z. (1983). Osmanlı Tarihi, Cilt 8, 2. Baskı, Ankara.

Karpat, K. (2016). Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System, Princeton University Press,

Kasapyan, A. (2017). Kaç Kişisiniz Boğos Efendi?, Aras Yayıncılık, İstanbul.

Kaya, A., Tarhanlı, T. (ed) (2005). Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB

Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları, TESEV Yayınları, İstanbul.

Kaymak, Ö. (2016). İstanbul'da Az(ınlık) Olmak "Günlük Hayatta Rumlar, Yahudiler, Ermeniler" , Libra Yayıncılık, İstanbul.

Kenanoğlu, M. Macit (2007), Osmanlı Millet Sistemi – Mit ve Gerçek, Klasik Yayınları, İstanbul.

Kentel, F., Üstel, F., Özdoğan, G., Karakaşlı, K. (2009). Türkiye'de Ermeniler, Cemaat – Birey – Yurttaş, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Koptaş, R. (2002). Ermeni Harfli Türkçe Metinler, (haz: Kevork Pamukciyan), Aras Yayıncılık, İstanbul.

Koz, M. Sabri (1994), "Ermeni Harfleriyle Türkçe Nasreddin Hoca", Müteferrika, Sayı 2, Bahar 1994, s. 103-133.

Kymlicka, W. (1998). Çokkültürlü Yurttaşlık "Azınlık Haklarının Liberal Teorisi" Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Levi – Strauss, C. (2016). Irk, Tarih ve Kültür, Metis Yayınları, İstanbul.

Longva, N. A., Roald, A. S. (2012). Religious Minorities in the Middle East, Koninklijke Brill NV Publishing, Leiden, The Netherlands.

Malinowski, B.(1992). Bilimsel Bir Kültür Teorisi, Çev. Saadet Özkal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Marcson, S. (1950). A Theory of Intermarriage and Assimilation, *Social Forces*, Volume 29, Issue 1, Pages 75–78.

Marshall, G. (1999). Sosyoloji Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

Neyzi, L. (2016). İstabul'da Hatırlamak ve Unutmak " Birey, Bellek ve Aidiyet" Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Nisan, M. (2002). Minorities in the Middle East; A history of Struggle and Self – Expression, US: Macfarland Publisher.

Okutan, Ç.M. (2004). Tek Parti Döneminda Azınlık Poltikaları, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Oran, B. (2018). Türkiye'de Azınlıklar "Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama", İletişim Yayınları, İstanbul.

Öke. M. K. (2012). Ermeni Sorunu. İrfan Yayıncılık, İstanbul.

Özbudun, S. (2014). Antropoloji Gözüyle Sınıf, Kültür, Kimlik Yazıları, Ütopya Yayınevi, Ankara.

Özkırımlı, U. (2019). Milliyetçilik Kuramları "Eleştirel Bir Bakış" Doğu Batı Yayınları, Ankara.

Polatel, M. " 1915 Soykırımı ve Mülkiyet Gaspı", Başlangıç, 12 Mart 2015

Ritter, L.- Sivaslian R. (2013). Kılıç Artıkları "Türkiye'nin Gizli ve Müslümanlaşmış Ermenileri" Hrant Dink Yayınları, İstanbul.

Sancar, M. (2016). Geçmişle Hesaplaşma "Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne, İletişim Yayınları, İstanbul.

Scholliers, P. (2001). “Meals, Food Narratives, and Sentiments of Belonging in Past and Present” Food, Drink and Identity: Cooking, Eating and Drinking in Europe Since the Middle Ages, Oxford, Berg Publishing, New York.

Smith, P. (2007). Kültürel Kuram, Babil Yayıncılık, İstanbul.

Sonyel, R.S. (1972). “Yeni Belgeler Işığı Altında Ermeni Tehcirleri”, Türk Tarih Kurumu, Cilt XXXVI – Sayı 141

Suciyan, T. (2018). Modern Türkiye'de Ermeniler “Soykırımsonrası Toplum, Siyaset ve

Tarih”, Aras Yayıncılık, İstanbul.

Suğur, N. (der.) (2014). Sosyolojiye Giriş, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

Smith, P. - Riley, A. (2016). Kültürel Kurama Giriş, Dipnot Yayınları, Ankara.

Tümer, G. ve Küçük, A. (1993). Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara.

Tomlinson, J. (2017). Küreselleşme ve Kültür, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Turner, B.S. (2015). Klasik Sosyoloji, İletişim Yayınları, İstanbul.

Ünsaldı, L. (2016). Yabancı “Bir İlişki Biçimi Olarak Ötekilik” (derleme), Heretik Yayınları, Ankara.

Vartan, P. (1991). Akabi Hikyayesi İlk Türkçe Roman (1851), İstanbul.

Vural, M. K. (2018). “Unutma ile Hatırlama Arasında” Türkiye’nin Ermeni Meselesi (1923 – 1985), Kebikeç – 46.

Yapıcı, H. (2009). Osmanlı Güvencesinde Tehcir Yasası, Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı 32.

Williams, R. (1983). Keywords: A vocabulary of culture and society, Oxford University Press, New York.

Yeğenoğlu, M. (2017). Sömürgeci Fanteziler "Oryantelist Söylemde Kültürel ve Cinsel Fark", Metis Yayıncılık, İstanbul.

Yıldız, M. (2018). Kültürün Mekansal Değişimler Üzerindeki Etkisi, Gazi İktisat ve İşletme Dergisi, 4(3): 173 – 184.

Yayınlanmamış Kaynaklar

- Bilal, M. (2014). Kayıp Ninni ve Türkiye'de Ermeni olmakla ilgili başka hikayeler, (yüksek lisans tezi) Boğaziçi Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Civanyan, M. (2020). Metalaşan Ölüm: İstanbul Ermeni Geleneğinde Cenaze Törenleri,

(yüksek lisans tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Gabrielsen, K. Y. (2015). Agos ve Ermeni Kimliği: Türkiye'de Ermeni kimliğinin yapılandırılması üzerine bir çalışma (yayınlanmamış doktora tezi) Ortadoğu Teknik Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Güllü, R.E. (2013). Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul .

- Gürpınar, Ö. (2013). Türkiye'de Ermeni olmak: son yüzyılda Papazyan ailesi üzerine bir mikrotarih çalışması (yüksek lisans tezi) Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Ergen, S. Z. (2016). Son Dönem Osmanlı Yemek Kültüründe Ermeni Mutfağının Katkıs: Ermeni Harfli Türkçe Yemek Kitapları (yüksek lisans tezi) İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Fakültesi Kültürel İncelemeler Yüksek Lisans Programı, İstanbul.

- Eseyan, M. (2010). 20. yüzyıla girerken Ermeni edebiyatında modernite, yeni bujuvazi ve sınıfsal çatışmalar (yüksek lisans tezi) İstanbul Bilgi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Kara, M. (2009). The Analysis of the Distribution of the NonMuslim Population and Their Socio Cultural Properties in Istanbul (Greeks, Armenians and Jews), In the Frame of "Istanbul: European Capital of Culture 2010", Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

- Külekçi, C. (2003). Osmanlı Devleti'nde Ermeniler (1789-1850), (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Yıldıztekin, B. (2010). Yahudi-Müslüman karma evlilikler: Günümüz Türkiyesindeki

Yahudi-Müslüman karma çiftlerin ve çocuklarının kendilerini kimliklendirmeleri ve deneyimeri (yüksek lisans tezi) Ortadoğu Teknik Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Zafera, H. (2019). Geçmişten Günümüze İstanbul Mutfağına Etki Eden Rum, Ermeni Mutfağı ve Diğer Etnik Kültürler (yüksek lisans tezi) İstabul Okan Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Online Kaynaklar / Makaleler

Bauman,Z.(1998). Culture as Praxis. SAGE Publications. https://www.perlego.com/book/862111/culture-as-praxis-pdf,

Collins, R. (2014). Interaction Ritual Chains. Princeton University Press. https://www.perlego.com/book/737852/interaction-ritual-chains-pdf

Çiçek, K. (2015). Osmanlı Ermenileri'nin 1915'teki Tehciri: Bir Değerlendirme.

http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/tr/ermeni-dosyasi/yazilar/osmanli-ermenilerinin-1915teki-tehciri-bir-degerlendirme-prof-dr-kemal-cicek-554.html

Güllü, R.E. (2021). https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/istanbul-ermeni-patrikhanesinin-kurulusu-ve-statusu/

Güllü, R.E. (2021). https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/istanbul-ermeni-patrikhanesinin-kurulusu-ve-statusu/.

Emecen, F.M. (2021) https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/osmanli-toplumsal-duzeninde-ermeniler/

Engin, V. (2021) Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının Kuruluşu https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/hamidiye-hafif-suvari-alaylarinin-kurulusu/

Haberli, M. (2012) "Yeni Bir Örgütlenme Biçimi Olarak Sanal Cemaatler", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt.1, Sayı:3

Karaman, K. (2010). Ritüellerin Toplumsal Etkileri, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 21, 227 – 236.

Kuyucu, K. (2021). https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/turk-ermeni-kultur-iliskileri/

Özcan, M. (2013). Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler. https://cdn.istanbul.edu.tr/statics/ataturkilkeleri.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2013/03/ydta-03-mert.pdf

Özizmirli, G. (2011). "Geçmişle hesaplaşmak mı bugünle hesaplaşmak mı?", Birikim, Şubat.

Tanikyan, A., “Türkiye’den Göç Etmiş Azınlıklar Diasporasında Kültürel Miras Olarak Türk Dili”, Contemporary Research in Economics and Social Sciences Vol.:2 Issue:2 Year: 2018, pp. 299-315.

Tönnies, F. (2001). Tönnies: Community and Civil Society Cambridge University Press, https://www.perlego.com/book/1399899/tnnies-community-and-civil-society-pdf